

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET U ZAGREBU
Odsjek za povijest umjetnosti

DIPLOMSKI RAD

**PROBLEM OČUVANJA MODERNISTIČKE ARHITEKTURE ZAGREBA
NA PRIMJERU NADBISKUPSKOG DJEČAČKOG SJEMENIŠTA
JURJA NEIDHARDTA**

Petra Šlosel

Zagreb, 2015.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

PROBLEM OČUVANJA MODERNISTIČKE ARHITEKTURE ZAGREBA NA PRIMJERU NADBISKUPSKOG SJEMENIŠTA JURJA NEIDHARDTA

Petra Šlosel

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Rad sadrži 99 stranica i 48 reprodukcija. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: Nadbiskupsko dječjačko sjemenište, Juraj Neidhardt, Šalata, zagrebačka međuratna arhitektura, problem očuvanja

Mentor: dr. sc. Marko Špikić, izvanredni profesor

Ocjenjivači: dr. sc. Franko Ćorić, docent

dipl. ing. arh., dr. sc. Zlatko Jurić, redoviti profesor

dr. sc. Marko Špikić, izvanredni profesor

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

SADRŽAJ

UVOD	2
1. NASTANAK SJEMENIŠNOGA SKLOPA OD IDEJE DO REALIZACIJE	4
1.1. Povijesni razvoj lokacije sjemeništa na Šalati	4
1.2. O životu i djelu arhitekta Jurja Neidhardta	6
1.3. O narudžbi i izvedbi projekta Nadbiskupskog dječackog sjemeništa	11
1.3.1. Rađanje ideje o izgradnji Sjemeništa i doprinosi pripremnog odbora	11
1.3.2. Savjetodavna i nadzorna uloga građevnog odbora pri definiranju nacrti i izgradnji sjemeništa	14
1.3.3. Rasprave o nacrtima i oblikovanju zgrada svečane dvorane i crkve	19
1.3.4. Tijek izgradnje Nadbiskupskog dječackog sjemeništa	22
1.4. Analiza izvornoga izgleda sjemeništa	24
1.4.1. Prostorni smještaj i ustrojstvo sjemenišnoga sklopa na Šalati	24
1.4.2. Profesorski trakt	28
1.4.3. Svečana dvorana i gombaona	28
1.4.4. Zgrada gimnazije s tornjem zvjezdarnice	30
1.4.5. Zgrada za časne sestre, refektorij i sjemenišnu bolnicu	31
1.4.6. Đački stambeni paviljoni	32
1.4.7. Sjemenišna crkva	32
2. PROMJENE U KORIŠTENJU SJEMENIŠNOGA SKLOPA I DEFINIRANJE SPOMENIČKE VRIJEDNOSTI	36
2.1. Recepcija i percepcija izgradnje Nadbiskupskog dječackog sjemeništa	36
2.2. Promjene u korištenju sjemenišnoga sklopa u odnosu na njegove izvorne namjene	38
2.2.1. Adaptacija đačkih stambenih paviljona za potrebe Vojne bolnice	38
2.2.2. Ostale promjene u korištenju sjemenišnoga sklopa do danas	41
2.3. Radovi na održavanju sjemenišnoga sklopa	43
2.4. Današnje stanje spomenika	44
2.5. Definiranje spomeničke vrijednosti Nadbiskupskog dječackog sjemeništa	45
3. PROBLEM OČUVANJA SJEMENIŠTA KAO PREDSTAVNIKA HRVATSKE MODERNE ARHITEKTURE	53
3.1. Neidhardtovo sjemenište u kontekstu zagrebačke arhitekture moderne	53
3.2. Problem očuvanja moderne arhitekture	57
3.2.1. Definiranje problema očuvanja moderne arhitekture unutar konzervatorske teorije .	57
3.2.2. Odnos prema hrvatskom naslijeđu moderne arhitekture	64
ZAKLJUČAK	69
ILUSTRACIJE	71
IZVORI ILUSTRACIJA	91
BIBLIOGRAFIJA	94

UVOD

Nadbiskupsko dječjačko sjemenište izgrađeno je od 1926. do 1933. godine na zagrebačkoj Šalati prema projektu arhitekta Jurja Neidhardta. Sjemenište je prvi projekt mladoga Neidhardta i njegovo jedino ostvarenje u Hrvatskoj. Istovremeno, riječ je o veličinom i financijski najvećem projektu Zagrebačke nadbiskupije u razdoblju između dva svjetska rata. Unutar zagrebačke međuratne arhitekture definirano je mjesto Nadbiskupskog dječjačkog sjemeništa kao jednog od antologijskih primjera moderne arhitekture.

Rad čine tri tematske cjeline. Prva, najopsežnija, posvećena je projektu Nadbiskupskog dječjačkog sjemeništa u svim fazama njegove realizacije. Kao uvod ukratko je iznesen povijesni razvoj lokacije sjemeništa, zagrebačke Šalate. Uvidom u život i djelo arhitekta Jurja Neidhardta pružen je širi kontekst sjemeništa unutar daljnjeg Neidhardtova stvaralaštva. Nadalje je predstavljen projekt sjemeništa od prvih planova o njegovoj izgradnji preko savjetodavnog rada pripremnog i građevnog odbora prilikom izrade nacrtu do tijeka same izgradnje. Taj dio istraživanja temelji se velikim dijelom na građevinskom izvještaju Augusta pl. Pisačića, sačuvanome u arhivu sjemeništa na Šalati. U posljednjem dijelu prve tematske cjeline donesena je arhitektonska analiza izvornog izgleda sjemenišnoga sklopa na temelju nacrtu za projekt dostupnih pri Državnom arhivu u Zagrebu. Naglasak je pritom stavljen na identificiranje ideja i elemenata kojima je projekt definiran kao ostvarenje moderne arhitekture.

Drugo poglavlje rada bavi se poviješću sjemeništa od njegove izgradnje do danas. Nakon kratkog uvida u recepciju projekta u godinama nakon izgradnje, izložen je tijek promjena u korištenju sjemenišnoga sklopa kroz povijest i njihov utjecaj na izvornu arhitekturu projekta. Taj dio istraživanja utemeljen je na građi dostupnoj u arhivu sjemeništa, nacrtima adaptacije iz 1950-ih godina pri Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu te podacima prikupljenima u razgovorima s djelatnicima današnjeg Međubiskupijskog sjemeništa u Zagrebu. Nadalje su izneseni su podaci o radovima na održavanju sjemenišnih zgrada te opis njegova današnjega stanja s naglaskom na popisivanju promjena i oštećenja. Drugo poglavlje zaključuje pregled tekstova kojima je definirana spomenička vrijednost Nadbiskupskog dječjačkog sjemeništa, pri čemu posebno mjesto nosi proglašenje sjemeništa zaštićenim kulturnim dobrom od strane Ministarstva kulture 2005. godine.

Treća i posljednja tema rada posvećena je problemu očuvanja hrvatske moderne arhitekture. U uvodnom dijelu iznesen je kratak pregled moderne arhitekture u Hrvatskoj s ciljem

definiranja mjesta Nadbiskupskog dječaćkog sjemeništa Jurja Neidhardta unutar arhitektonske produkcije u razdoblju između dva svjetska rata. Zaključni dio rada posvećen je razmatranju problema očuvanja moderne arhitekture, prvo definiranjem njegove pojave unutar teorije o zaštiti spomenika, a potom prateći razvoj njegova diskursa u pisanjima hrvatskih autora.

Zahvalu za pomoć pri istraživanju i pisanju ovoga rada dugujem mnogim osobama. Na iznimnoj susretljivosti zahvaljujem svim sugovornicima pri Međubiskupijskom sjemeništu u Zagrebu. Rektor sjemeništa, vlč. Domagoju Matoševiću zahvaljujem na uvijek otvorenim vratima, kako za obilazak pojedinih prostorija, tako i za rad u arhivu sjemeništa. Gospodinu Zvonimiru Medvidoviću srdačno zahvaljujem na živopisnom opisu povijesti sjemeništa, a Šimunu Šestaku na pomoći pri korištenju arhivske građe. Konzervatoru-restauratoru Peri Čavaru zahvaljujem na vrijednim uvidima u recentne radove na održavanju sklopa na Šalati, kao i na ustupljenim fotografijama.

Ani Vranić, povijesničarki umjetnosti pri Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode grada Zagreba, zahvaljujem na pružanju uvida u dostupnu dokumentaciju. Na iznimnoj susretljivosti pri istraživanju građe zahvaljujem djelatnicima Državnog arhiva u Zagrebu. Na ustupljenim fotografijama zahvaljujem Ireni Šimić, stručnoj suradnici u dokumentacijskim fondovima Instituta za povijest umjetnosti te Dubravki Zaninović Stančec iz Muzeja grada Zagreba. Redovitom profesoru Zlatku Juriću srdačno zahvaljujem na korisnim sugestijama pri pisanju rada.

Na poslijetku, najtoplije zahvale upućujem svome mentoru, izvanrednom profesoru Marku Špikiću, koji me tijekom studija svojim predavanjima i osobnim zanosom prema zaštiti spomenika nadahnuo za proučavanje tema iz toga područja. Osobito mu zahvaljujem na svesrdnoj pomoći i savjetovanju pri istraživanju teme Neidhardtovog sjemeništa, čime je usmjerio pisanje ovoga rada.

1. NASTANAK SJEMENIŠNOGA SKLOPA OD IDEJE DO REALIZACIJE

„Po mom mišljenju moderna arhitektura postala je opet umjetnost jer svjesno prilagođuje arhitekturu zadatku koji ima ispuniti.“¹

1.1. Povijesni razvoj lokacije sjemeništa na Šalati

U podnožju Medvednice između Kaptola na zapadnoj i Lašćine na istočnoj strani te sjeverno od Vlačke ulice smjestio se brežučjak Šalata. Pri samome vrhu izdužene Voćarske ulice, na broju 106, nalazi se parcela na kojoj je prema projektu arhitekta Jurja Neidhardta u razdoblju od 1926. do 1933. godine izgrađeno Nadbiskupsko dječjačko sjemenište.

Potez sjeverne zone grada Zagreba konfiguracije je brežuljkastog, šumovitog terena. Izgradnju toga područja pratimo od 18. stoljeća kada biskupi, a potom i bogatiji slojevi zagrebačkoga građanstva, počinju uspostavljati tradiciju izgradnje ljetnikovaca, nerijetko s pratećim vinogradima ili voćnjacima, koja se nastavlja do u drugu polovicu 19. Stoljeća, a izgradnjom urbanih vila i tijekom 20. stoljeća.² Zelenilo i svježi zrak kao prirodne blagodati podsljemenske zone osiguravali su mogućnost ostvarenja više kvalitete stanovanja, ali i mogućnost smještaja sadržaja za koje u povijesnoj jezgri grada nije bilo mjesta niti uvjeta. U drugoj polovici 19. stoljeća osnovano je, primjerice, gradsko groblje Mirogoj, obrubljeno arkadama podignutima prema grandioznom historicističkom projektu arhitekta Hermana Bollea (1845.-1926, izgradnja projekta 1883.-1914.). Duž poteza na obroncima Medvednice, takozvanih „pluća grada“, smjestio se tijekom 19. i 20. stoljeća čitav niz gradskih bolnica od kliničke bolnice Sveti Duh na zapadu sve do kliničko bolničkog centra Rebro na istoku. Nadalje, 20. stoljeće bilježi i izgradnju obrazovnih ustanova, poput Osnovne škole Jordanovac arhitekta Ive Zemljaka na Jordanovcu iz tidesetih, Instituta Ruđera Boškovića arhitekta Kazimira Ostrogovića iz šezdesetih te zgrade Prirodoslovno matematičkog fakulteta arhitekta Milana Čankovića iz osamdesetih godina.³ U najvećoj mjeri radi se ipak o području stambene izgradnje, čija je dispozicija i artikulacija kojoj danas svjedočimo rezultat pretežno spontanog

¹ Juraj Neidhardt, u pismu Dušanu Grabrijanu 26. svibnja 1936. Karlič-Kapetanović, 1990: 77

² Maroević, 1999: 91-95

³ Maroević, 1999: 106-107

djelovanja.⁴ Pritom valja istaknuti da posebno mjesto u stambenoj arhitekturi na području čitavoga Zagreba pripada najamnim vilama u Novakovoj ulici, smještenoj između Ribnjaka i Šalate, koje su u tridesetim godinama 20. stoljeća podignute prema projektima zagrebačkih arhitekata, predstavnika moderne arhitekture i oblikovnog izričaja novog građenja.

Sama Šalata, prema teritorijalnoj podjeli gradske samouprave na manje jedinice, pripada gradskoj četvrti Gornji grad – Medveščak.⁵ U pregledu povijesnoga razvoja grada Zagreba Gjuro Szabo donosi nam malo podataka o Šalati, spominjući je tek kao lokaciju za novogradnju Zemaljske bolnice koju je potaknuo tadašnji ban Pavao Rauch (hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ban 1908.-1910.). U kontekstu razmatranja daljnje izgradnje ovoga predjela, a osobito projekta Nadbiskupskog dječakog sjemeništa, zanimljivo nam je ipak njegovo opažanje kako je „tamo tlo puzavo“.⁶ Pišući o perifernim dijelovima grada Zagreba u 19. stoljeću, Lelja Dobronić donosi i opis najjranije izgradnje ovoga područja. Ona piše o „malobrojni[m] nastanjeni[m] objekti[ma] razasuti[ma] po današnjoj Šalati“, koje su kao ladanje koristili prvenstveno građani bogatijeg sloja.⁷ Da su pritom uživali i u prednostima plodnoga tla podljemenske zone, ukazuju nam već i sami toponimi „Šalata“ i „Voćarska ulica“. Pretpostavljeno porijeklo naziva „Šalata“ veže se uz vrtove jednoga od ljetnikovaca u kojima se uzgajala salata, a današnji potez Voćarske ulice također su prethodno činili vrtovi i voćnjaci.⁸ O samome posjedu u Voćarskoj ulici na kojem je podignuto Nadbiskupsko dječakog sjemenište saznajemo iz opsežnog građevinskog izvještaja građevinskog savjetnika Augusta pl. Pisačića da je prethodno služio kao nadbiskupski vinograd.⁹

⁴ Analizirajući gradske odredbe, starije karte, regulatorne osnove te urbanističke programe grada Zagreba od sredine 19. stoljeća, a zaključno s GUP-om usvojenim 1986. godine, Lanko Pleština konstruirao je genezu urbanog prostora podsljemenske zone. O prostoru Šalate moguće je zaključiti da prati put razvoja čitave zone u pretežno rezidencijalno gradsko područje. Iako su u navedenim odredbama pružane određene smjernice o gradnji u podsljemenskoj zoni, one nisu bile definirane niti primjenjivane u dovoljnoj mjeri da bi se mogle kategorizirati kao planirani ili kontrolirani program izgradnje. Pleština, 1993: 79-94

⁵ „Odluka o granicama područja i sjedištima gradskih četvrti“, <<http://www1.zagreb.hr/slglasnik.nsf/VPD/6B0E134EFE44A9E6C1257574002EDF0C?OpenDocument>>, datum pristupa: 14. kolovoza 2015.

⁶ Szabo, 1990: 144

⁷ Dobronić, 1960: 271

⁸ Gregl, Z., Ružić, I., Švab, M., Težak, D. 1994: 263

⁹ Nadbiskupsko dječakog sjemenište, Arhiv sjemeništa, Spisi inženjera Augustina Pisačića, 1934.: 137 (nadalje ovom kraticom: NDS-AS, Pisačić, 1934).

U arhivu Nadbiskupskog dječakog sjemeništa pohranjen je u arhivskoj kutiji br. 5, u koricama br. 3, tekst naslovljen „Građenje dječakog sjemeništa u Zagrebu“. Tekst je potpisao „Augustin pl. Pisačić, gradj. nadsavjetnik u miru“ te je datiran „na Duhove 1934.“ (Prema izračunu pomoću online alata, blagdan Duhova slavio se godine 1934. na datum 10. svibnja.) Tekst broji 164 stranice te sadržaj. Prva numerirana stranica (ujedno i prva pohranjena stranica) naslovljena je kao „Uvod“, no moguće je primijetiti da nedostaje naslovna stranica, kao i bilo kakva vrsta impresuma. Vidljivo je da je tekst tiskan na pisačem stroju, te da je primjerak pohranjen u arhivu sjemeništa fotokopija izvornika. U istim koricama, kao svojevrсни uvod Pisačićevom tekstu, pohranjeni su i sljedeći prilozi: kratki tekst o porijeklu imena „Šalata“, biografska crtica o arhitektu Jurju Neidhardt, popis porijekla liturgijske opreme sjemeništa, troškovnik liturgijske opreme, list s opisom pojedinih

Gustoću izgradnje prostora Šalate u godinama izvedbe projekta Nadbiskupskog dječakškog sjemeništa zorno prikazuje fotografija iz 1929./1930. godine (slika 1). Ona je ujedno i nezanemariv čimbenik pri analizi projekta Jurja Neidhardta koji je s jedne strane sklop sjemeništa morao prilagoditi prostornoj konfiguraciji terena – blage padine, dok mu je s druge strane niska gustoća prethodno ostvarene izgradnje na Šalati osigurala određen stupanj slobode po pitanju impostiranja novogradnje u postojeći urbani prostor. Pritom valja utvrditi da tu slobodu nije zlorabio, već je objekt uspješno uklopio u sliku grada pa nam tako, promatrajući podnožje Zagrebačke gore iz primjerice Heinzelove ulice, vizuru zaključuju tornjevi crkve i zvjezdarnice Nadbiskupskog dječakškog sjemeništa. S vrha same zvjezdarnice pak, pruža se jedinstven pogled prema Zagrebu (slika 2).

1.2. O životu i djelu arhitekta Jurja Neidhardta

Arhitekt Juraj Neidhardt, podrijetlom iz zagrebačke obitelji zanatlija i trgovaca njemačkih korijena, rođen je 15. listopada 1901. godine u Zagrebu.¹⁰ Već u ranom djetinjstvu Neidhardt je pokazivao nadarenost i zanimanje za budući poziv arhitekta pa se tako u intervjuu iz 1961. prisjetio dječake igre modeliranja predmeta iz gline koju je nazvao svojim prvim pokušajem „da tim stvarima [da] stalnost.“¹¹ Po završetku Niže realne gimnazije upisao je 1916. Srednju tehničku školu u Zagrebu, koju je svojevremeno pohađao i jedan od začetnika hrvatske moderne arhitekture, Stjepan Planić (1900.-1980.). Godine 1920. Neidhardt je dovršio svoje školovanje u Zagrebu te upisao studij arhitekture na bečkoj Akademiji umjetnosti.¹² Uz tadašnju kulturnu klimu Beča, grada u kojemu su rame uz rame stasali pokret secesije i jedan od pionira moderne arhitekture, Adolf Loos, Neidhardtovo bečko školovanje obilježio je i njemački arhitekt Peter Behrens, profesor i ravnatelj Majstorske škole za arhitekturu u Beču. Vođen Behrensovim zalaganjem za funkcionalne arhitektonske koncepcije i prilagođavanje projekata industrijaliziranome društvu, Neidhardt je tijekom studija izradio projekt za moderni civilni aerodrom, za koji je dobio Lilienthalovu nagradu za rad koji doprinosi razvoju

paviljona te osam listova fotokopiranih panoramskih snimaka sjemeništa, slabije kvalitete. U koricama se nalazi i omotnica s tri negativa, ustupljena arhivu sjemeništa na poklon od gđe. Neidhardt.

Online alat za izračun datuma crkvenih blagdana: <<http://www.worldtimer.net/Calendar/?y=1934&h=de>>, datum pristupa: 29. rujna 2015.

¹⁰ Opsežno djelo o životu i radu arhitekta Jurja Neidhardta objavila je 1989. godine Jelica Karlić-Kapetanović, njegova dugogodišnja asistentica na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu. Karlić-Kapetanović, 1990: 9

¹¹ Karlić-Kapetanović, 1990: 11

¹² Izvorni naziv ove visokoškolske ustanove glasio je na njemačkom jeziku: „Akademie der bildenden Künsten der Meisterschule für Architektur in Wien“ (u prijevodu na hrvatski: „Umjetnička akademija pri Majstorskoj školi za arhitekturu u Beču“). Karlić-Kapetanović, 1990: 17

tehničkih disciplina. O njegovu uspjehu na studiju svjedoči i diploma iz 1924. u kojoj je Peter Behrens za Neidhardta napisao da je „veoma umjetnički nadaren“ te „u tehničkom smislu [...] siguran i upućen u svim pravcima.“¹³

Prve godine nakon studija Neidhardt je proveo radeći u kraćim vremenskim periodima kod arhitekata Rudolfa Lubynskog, Janka Holjca te Viktora Kovačića u Zagrebu, zatim kod svojeg nekadašnjeg profesora Petera Behrensa i arhitekta Ernsta Lichtblaua u Beču te ponovno u Zagrebu kod arhitekta Lava Kalde na projektima stambene izgradnje, a u sklopu građevinskog poduzeća Antuna Resa.¹⁴ Praksa kod Behrensa donijela mu je i angažman na završnoj fazi projekta benediktinskog samostana sv. Petra u Salzburgu, čime se približio tematici sakralne arhitekture, koja će obilježiti njegov zagrebački opus jedinom realizacijom u rodnome gradu – projektom Nadbiskupskog dječjačkog sjemeništa na Šalati, na čijoj je izvedbi radio od 1926. do 1929. godine. Uslijed predanosti prvom velikom arhitektonskom zadatku obolio je od tuberkuloze pluća, no i razdoblje oporavka u švicarskom gradiću Davosu proveo je stvaralački. Kao rezultat nastao je idejni projekt za novi sanatorij iz kojeg su vidljive težnje ka funkcionalnosti te visoko razumijevanje za potrebe korisnika – pacijenata. Najranije godine Neidhardtovog arhitektonskog opusa nadalje su obilježila sudjelovanja na natječajima, poput natječaja za izgradnju i regulaciju Zakladnog bloka u Zagrebu 1920., natječaja za regulaciju središta Beograda 1929. te natječaja za izgradnju, proširenje i regulaciju Zagreba 1930.¹⁵

Značajan poticaj smjeru daljnjeg razvoja arhitekture nakon Prvoga svjetskog rata bila je, uz ubrzani razvoj tehnologije, i potreba za izgradnjom velikoga broja stanova uslijed ratnih razaranja. Godine u kojima se na svjetskoj i europskoj sceni formirala ideologija arhitekture kao discipline s potencijalom izravnog utjecaja na poboljšanje kvalitete ljudskoga života Juraj Neidhardt proveo je radeći u arhitektonskim uredima dvojice najvećih protagonista upravo navedenih inovacija – od 1930. do 1932. tako je radio u berlinskom ateljeu svoga bečkog profesora Petera Behrensa, a od 1933. do 1935. na pariškoj adresi, u arhitektonskom uredu Le

¹³ Karlić-Kapetanović, 1990: 24

¹⁴ S poduzetnikom Antunom Resom Juraj Neidhardt bio je i privatno povezan preko Resovog braka s jednom od Neidhardtovih rođakinja te je još kao učenik Srednje tehničke škole u Zagrebu obavezu stručnu praksu odradio upravo u poduzeću Antuna Resa (punog naziva: „Građevno i asfaltno poduzetništvo inženira Ljudevita Deutscha, nasljednik Antun Res, Zagreb“). Karlić-Kapetanović, 1990: 12, Planić, 1932: 34

¹⁵ Međunarodni natječaj iz 1930. otvoren je pod punim nazivom: „Natječaj za izradu generalne osnove za izgradnju, proširenje i regulaciju grada Zagreba, podaci i smjernice“.

Neidhardtovi projekti na navedenim natječajima nisu osvojili nagrađene plasmane, no daju nam vrijedan uvid u njegovo iskazivanje interesa za probleme urbanizma već u najranijim godinama stvaralaštva. Osvrćući se 1937. na Neidhardtovo rješenje, Stjepan Planić ističe da je ono u skladu sa suvremenim europskim promišljanjima o arhitektonskim djelima u širim prostornim, ali i društveno-ekonomskim okvirima, a s ciljem poboljšanja životnog standarda. *Neue Baugedanken*, „Morgenblatt“, 13. jan. 1937. , Zagreb. Navod prema: Karlić-Kapetanović, 1990: 33-35

Corbusiera.¹⁶ Humani pristup arhitekturi kroz nastojanja da se njome osigura bolji život suvremenom stanovniku grada svakako je najznačajnije iskustvo koje je Neidhardt ponio iz prakse kod Le Corbusiera. Vidljivo je to već iz njegovih daljnjih sudjelovanja na arhitektonskim natjecajima (valja istaknuti realizirani projekt radničkog naslijeđa Bata-Zlyna u tadašnjoj Čehoslovačkoj), te na izložbi moderne arhitekture i urbanizma u organizaciji časopisa „Cahiers d'Arts“ 1935. u Parizu.

Po povratku u domovinu nakon sedam godina provedenih u inozemstvu, unatoč vrhunskom obrazovanju i sakupljenim vrijednim iskustvima, Juraj Neidhardt u početku nije s lakoćom dolazio do realizacija projekata. Marljiv radnik i uporna karaktera, posvetio se tada natjecajnim radovima, studijama o urbanizmu te ponajviše pripremi izložbe u suradnji s arhitektom i teoretičarem arhitekture Dušanom Grabrijanom, a kojom je svoj rad tijekom 1936. i 1937. predstavio struci i javnosti redom u Sarajevu, Zagrebu, Ljubljani te Beogradu.¹⁷ Njegov visok interes i usmjeravanje prema temama urbanizma pokazuje se sudjelovanjem na tri natječaja za regulaciju gradova Sušaka, Zagreba i Novog Sada u razdoblju od 1935. do 1937. Potonji prijedlog ocijenio je teoretičar arhitekture Tomislav Premerl „[jednim] od najsmionijih i najrevolucionarnijih kompleksnih sagledavanja i oblikovanja jednog većeg grada.“¹⁸

U ožujku 1938. Neidhardt je položio državni ispit i nostrificirao diplomu iz inozemstva na Tehničkom fakultetu u Beogradu,¹⁹ a godinu dana kasnije zaposlio se u koncernu „Jugočelik“ gdje je narednih šest godina projektirao radničke kuće za naselja u rudničkom bazenu Zenica. Tim je angažmanom dobio dugoočekivanu priliku projektiranja arhitekture za svakodnevne potrebe običnog čovjeka, a koliko se toga nastojanja držao tijekom svog dugog i bogatog stvaralačkog rada svjedoče nam uz osmišljene i izvedene projekte i njegove riječi zapisane godinama kasnije, povodom smrti mentora Le Corbusiera 1965.: „U kući se rađa, živi i umire!

¹⁶ S Peterom Behrensom Neidhardt je surađivao na projektima sinagoge u Žilini, ljetnikovca u Cronbergu, kuće Ring der Frauen, poslovne zgrade na Alexanderplatzu u Berlinu te Majur Hohenlanke kod Neustrelitza, dok je u uredu Le Corbusiera radio na planovima urbanizacije Antwerpena, Stockholma, Alžira i Nemursa, zatim na teoretskim studijama *Le Ville Radieuse*, zgradi Rentenanstalt u Zürichu, projektima za izložbu 937 za aveniju Kallerman te studijama reorganizacije farme i sela. Karlič-Kapetanović, 1990: 38-39, 50

¹⁷ Izložbe radova Jurja Neidhardta doživjele su u sva četiri grada pretežno pozitivnu recepciju, a manje razlike u reakcijama govore nam više o kulturnoj sredini nego samom sadržaju izložbe. Tako su u Ljubljani procijenili da su njegovi radovi pod utjecajem Behrensa od veće vrijednosti, dok su u Beogradu s oduševljenjem pozdravili njegovo bavljenje urbanističkim problemima, budući da su se i sami nalazili pred rješavanjem iste tematike. Valja napomenuti da je već pri navedenim izložbama, kao i kasnije, Neidhardtov način predstavljanja projekata kroz izložbe i publiciranje radova, usvojen tijekom boravka u europskim metropolama, u nekim slučajevima bio pogrešno tumačen kao oblik samopromocije. Karlič-Kapetanović, 1990: 82-85

¹⁸ Premerl, 1979: 21

¹⁹ Karlič-Kapetanović, 1990: 94

Cijela ljudska drama se odigrava u stambenoj ćeliji. Kako veličanstven zadatak za sve arhitekte svijeta!“²⁰

Odluka o napuštanju rodnoga grada nije mu predstavljala problem jer se i uz bosansko podneblje već bio vezao tijekom boravka u Sarajevu s kolegom i prijateljem Dušanom Grabrijanom te je ono obilježilo njegovu čitavu karijeru – projektima koje mu je podario, jednako kao i inspiracijom koju je iz njega crpio. Po završetku Drugog svjetskog rata okušao se i u drugim sferama stvaralaštva pa je tako izradio niz plakata te je projektirao spomenik borcima za oslobođenje Sarajeva na pročelju bivše Zemaljske banke, poznat pod nazivom „Vječna vatra“. Iz prvih poslijeratnih godina datira i malena drvena skijaška kuća na Trebeviću izvedena 1947. te hvaljena kao vrhunsko djelo moderne arhitekture, no koja uslijed požara nije ostala sačuvana do danas.²¹ Od pojedinačnih arhitektonskih djela u Bosni i Hercegovini projektirao je još Antituberkulozni dispencer u Travniku (1948.), Industrijsku školu u Zenici (1953.), Filozofski fakultet u Sarajevu (1955.-1959.), Dom izviđača na Mejtašu u Sarajevu (1958.-1964.), Institut za fiziku i hemiju u Sarajevu (1960.-1970.), Zavičajni muzej s lapidarijem u etnoparku na Bilećkom jezeru (1968.-1974.), Hotel u Brčkom (1969.), Prirodno-matematički fakultet u Sarajevu (1970.), Skupštinsku zgradu SR BiH (prije same izvedbe prvoplasiran na natječajima 1955. te ponovno 1976.). Iz navedenog popisa izvedenih projekata vidljiv je njegov kontinuirani angažman u izvedbi zgrada obrazovnih ustanova, a pred kraj karijere i okretanje temi turističkih objekata. Usporedno ovim projektima nastavio je sudjelovati u diskursu o problemima prostornog uređenja gradova. Od brojnih izrađenih studija i sudjelovanja na natječajima valja izdvojiti studiju o urbanističkom rješenju Mostara u predjelu Starog mosta (uz suradnika Džemala Čelića 1953. te ponovno od 1954. do 1957.), Generalni urbanistički plan Zenice (odobren 1954., s izmjenama 1960.) te prijedlog za natječaj o urbanističkom rješenju južnog Zagreba (1956.). Posebno mjesto u Neidhardtovu bogatom stvaralaštvu svakako pripada temi uređenja prostora povijesnog središta Sarajeva, Baščaršije. Tijekom dugogodišnje i bogate karijere toj se temi uvijek nanovo vraćao, a najznačajniji je njegov doprinos „Regulacionom planu sanacije, konzervacije, restauracije i revitalizacije sarajevske čaršije“ (1972.-1975.). Vrednovanje i očuvanje povijesnog dijela Baščaršije, rješavanje prometne regulacije te prepoznavanje potrebe za novim sadržajima koji bi prema principu kontaktnih zona bili nenametljivo uneseni u postojeći prostor bile su

²⁰ Karlić-Kapetanović, 1990: 231

²¹ Karlić-Kapetanović, 1990: 136-137

osnovne postavke Neidhardtovih prijedloga, na kojima je u konačnici sama revitalizacija dobrim dijelom i provedena.²²

U kontekstu razvoja arhitektonske misli na području čitave regije, Juraj Neidhardt je ostavio trag i u pisanoj riječi. S arhitektom i teoretičarem arhitekture Dušanom Grabrijanom godinama je radio na knjizi *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, koja je u konačnici objavljena 1957., pet godina nakon Grabrijanove smrti. U fokusu su knjige pregled Neidhardtovih radova te predstavljanje „sarajevske škole“ arhitekture koju karakteriziraju podjednako moderan izraz u korak s potrebama suvremenoga čovjeka, kao i inspiriranje kulturnim i prirodnim naslijeđem bosanskohercegovačkog podneblja. Predgovor knjizi napisao je Le Corbusier, odavši Neidhardt u taj pothvat visoko priznanje. Sličnoj se tematici nadalje posvetio pišući od 1962. za časopis *Čovjek i prostor* seriju naziva *Zapažanja iz nepoznate Bosne*. Od brojnih studija koje je objavio valja još istaknuti studiju *Parlamenti prošlosti i sadašnjosti* (1959.), pripremljenu s ciljem primanja u zvanje redovnog profesora, te studiju *Turistička bosnohercegovačka magistrala* (1972.), koja je sintetizirala njegov interes za teme vrednovanja bosanskohercegovačkih prirodnih i umjetničkih bogatstava te projektiranje objekata turističkog sadržaja. U zreloj fazi života i stvaralaštva okrenuo se zapisivanju svojih misli o arhitekturi, koje je običavao potkrijepiti crtežima te su tako nastajali njemu specifični radovi u obliku letaka ili plakata. „Neumoran stvaralački duh poticao ga je da govori, piše i stalno objašnjavajući crta, i sve mu se to još činilo premalo, jer je mogao mnogo kazati,“ zapisao je Tomislav Premerl.²³

Godine 1952. Neidhardt je počeo održavati kolegij „Kompozicije i enterijeri“ na dvije godine ranije osnovanom Tehničkom fakultetu u Sarajevu. Kao i drugim aspektima svoga stvaralaštva, i nastavničkome je radu pristupio predano i sa žarom. Omiljeni su postali njegovi ranojutarnji sastanci sa studentima na obali Miljacke, na kojima ih je poticao na traženje rješenja neposrednim radom u samom prostoru, crpeći ndahnuće iz prirodnog i kulturnog naslijeđa lokaliteta. Od 1953. predavao je u zvanju izvanrednog profesora te za asistenta angažirao Džemala Čelića s kojim je kasnije surađivao i na projektima i natječajima. U zvanje redovnog profesora izabran je 1961. te je na toj poziciji ostao do umirovljenja 1972. Tijekom nastavničkog staža njegova je predavanja odslušalo dvadeset naraštaja studenata arhitekture u Sarajevu, kao i brojni studenti na gostujućim predavanjima širom regije.

I u poznim godinama života Juraj Neidhardt je nastavio stvarati, objavljujući studije i idejne projekte stambene arhitekture, uvijek nanovo pronalazeći i nova područja djelovanja. Tako je

²² Karlić-Kapetanović, 1990: 285-287

²³ Premerl, 1979: 21

od 1972. sudjelovao u pokretanju kulturne manifestacije *Slovo gorčina* u spomen pjesnika Maka Dizdara, izrađujući ilustracije za njene publikacije, inspirirane pretežno motivom tradicionalnih hercegovačkih nadgrobnih stećaka. U gradu koji je profesionalno i privatno u tolikoj mjeri obilježio njegov životni vijek, isti je i skončao početkom srpnja 1979. u Vojnoj bolnici u Sarajevu. Za svoj požrtvovan rad primio je brojna priznanja. Godine 1953. postao je dopisni član Kraljevskog Instituta britanskih arhitekata u Londonu, 1963. dopisni član JAZU, 1964. počasni član Saveza arhitekata Jugoslavije te 1978. redovni član Odjeljenja tehničkih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.²⁴

1.3. O narudžbi i izvedbi projekta Nadbiskupskog dječaćkog sjemeništa

1.3.1. Rađanje ideje o izgradnji Sjemeništa i doprinosi pripremnog odbora

Ideju izgradnje središnje ustanove koja bi objedinila dječaćko sjemenište i gimnaziju prvi je aktivno zastupao zagrebački nadbiskup Josip Mihailović (1870.-1891.), koji se osobito brinuo za pitanje školovanja mladih svećenika.²⁵ Ulogu u razvitku njegove zamisli zasigurno je odigralo i donošenje prvog hrvatskog autonomnog školskog zakona pod nazivom „Ob ustroju pučkih škola i preparandija za pučko učiteljstvo u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji“ 1874. godine, u vrijeme bana Ivana Mažuranića. Zakonom su definirani temelji budućeg razvoja hrvatskog osnovnog školstva, koje se prema jednoj od najznačajnijih odredbi zakona tada našlo pod nadzorom države. Unatoč inicijalnom protivljenju, Crkva je u konačnici prihvatila zakon kojim joj je preostao skrb nad vjeronaukom.²⁶ Nadbiskup Mihailović je godine 1878. osnovao i poseban odbor sa zadatkom prikupljanja novčanih sredstava za izgradnju sjemeništa, na čije je čelo postavio dr. Josipa Stadlera, kasnije vrhbosanskog nadbiskupa.²⁷ Veliki doprinos prikupljanju sredstava za izgradnju sjemeništa pripisuje se i nadbiskupu Jurju Posiloviću (1894.-1914.), koji je za tu svrhu darovao 500 000 kruna.²⁸ Sve prethodne napore i zamisli uspio je objediniti zagrebački nadbiskup Antun Bauer (1914.-1937.), za čijeg je stolovanja sjemenište u konačnici i izgrađeno.²⁹ Baueru se pripisuje i ideja koncipiranja sjemeništa koje bi okupilo čak ne samo zagrebačke nadbiskupije, već čitave hrvatske metropolije, što je prihvatio i đakovački biskup dr. Ante Akšamović.³⁰

²⁴ Karlić-Kapetanović, 1990: 318

²⁵ Maruševski, 1995: 476

²⁶ Raguž, 2010: 95-96

²⁷ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 1

²⁸ Szabo, A. 1995: 484

²⁹ Šanjek, 1995: 492

³⁰ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 1

Da je izgradnja sjemeništa bila u planu već niz godina govori nam i podatak da je prvi projekt zgrade sjemeništa izradio 1916. godine arhitekt Josip Vancaš (1859.-1932.).³¹ Vancaš je projekt namijenio prvotno razmatranoj lokaciji na Rebru, no zbog izbijanja Prvog svjetskog rata nije bilo moguće krenuti u realizaciju. Godine 1920. po svršetku rata otvorio je nadbiskup Antun Bauer kao privremeno rješenje Dječjačko sjemenište i gimnaziju s pravom javnosti u zgradi Bogoslovnog sjemeništa na Kaptolu. U studenome 1925. osnovan je pripremni odbor za gradnju sjemeništa sa zadaćom definiranja potreba buduće ustanove. Odbor su činili zagrebački nadbiskup dr. Antun Bauer, đakovački biskup dr. Ante Akšamović, rektor nadbiskupskog sjemeništa dr. Kamilo Dočkal, kanonici Stjepan Korenić i dr. Fran Barac, isusovac Ljudevit Dostal, duhovnici Krešimir Pečnjak i dr. Dragutin Hren, prefekti Stjepan Popović i dr. Pavao Lončar, zatim arhitekti Josip Vancaš, Dionis Sunko i Roman Kalčić te ekonomist Luka Vukas.³² Odbor je održao ukupno dvadeset i jednu sjednicu: prvu 20. studenog 1925., a posljednju 29. travnja 1926.

U smislu definiranja budućeg izgleda građevine, najznačajniji zaključak pripremnog odbora bila je odluka o gradnji sjemeništa kao sklopa više zgrada. Na prvim sjednicama članovi odbora utvrdili su da bi sjemenište trebalo biti kapaciteta za četiri stotine pitomaca, te sastavili popis potrebnih prostora prema njihovoj namjeni. Popis je uključivao gimnaziju za osam razreda i četiri paralelke s potrebnim kabinetima i sportskom dvoranom, zatim svečanu dvoranu za šest stotina gledatelja, kapelu za pet stotina vjernika, internat sa spavaonicama i prostorijama za dnevni boravak, refektorij, stanove za časne sestre, upravu sjemeništa te sluge, kao i niz spremišta te radnih i gospodarskih prostorija.³³ Usporedno održavanju sjednica pripremnog odbora provedena je geodetska izmjera terena na Šalati, i to na prijedlog arhitekta Josipa Vancaša, koji je pritom sam istaknuo kako njegov raniji nacrt ne bi odgovarao novo odabranoj lokaciji. Na dvjema sjednicama u siječnju 1926. svoje prijedloge nacрта predstavili su arhitekti isusovac Ramon Kalčić i Dionis Sunko (1879.-1935.). Kalčićev prijedlog predviđao je trokatnu zgradu površine oko 200 000 m² uz troškove izvedbe procijenjene između 35 i 60 milijuna dinara. Prijedlog Dionisa Sunka temeljio se također na izvedbi sjemeništa kao jedinstvene zgrade te su ukupni toškovi izvedbe procijenjeni na oko 30

³¹ Učenik Friedricha von Schmidta i predstavnik historicizma u arhitekturi radio je prethodno na srodnim projektima. Projektirao je i gradio sjemenište vrhbosanske nadbiskupije s crkvom sv. Ćirila i Metoda u Sarajevu (od 1891. do 1895.), nakon čega su uslijedili i njegovi projekti obnove dubrovačkog biskupskoga sjemeništa (1897.), pregradnje dječjačkog sjemeništa u Osijeku (1898.) te izgradnje biskupskog sjemeništa s gimnazijom i samostanom u Šent Vidu kod Ljubljane (od 1900. do 1905.). Godine 1908. izradio je i projekt za pregradnju đakovačkog biskupskog sjemeništa, koji nije izveden zbog odluke da se izgradi nova građevina, čije je projektiranje povjereno zagrebačkom arhitektu Dionisu Sunku. Bagarić 2006: 710

³² NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 2

³³ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 3

milijuna dinara bez uređenja unutrašnjosti i okolice.³⁴ Nakon iznesenih prijedloga pripremni se odbor obratio građevinskom poduzeću Antuna Resa³⁵ da iznese ponudu za izvedbu takvoga projekta, na što je on odgovorio već pripremljenim prijedlogom arhitekta Jurja Neidhardta, koji je „iz vlastite pobude“ izradio nacрте sjemeništa.³⁶ Na sjednici održanoj 11. veljače 1926. Juraj Neidhardt predstavio je prve skice za projekt sjemeništa koji mu je u konačnici i bio povjeren. Radilo se o dvokatnoj zgradi čiji su troškovi izvedbe procijenjeni na 53 milijuna dinara bez uređenja unutrašnjosti i okolnog prostora.

Prije donošenja konačne odluke članovi pripremnog odbora obratili su se za savjet cijenjenom slovenskom arhitektu i profesoru na Tehničkom fakultetu u Ljubljani, Jožetu Plečniku (1872.-1957.). Plečnik je svojoj savjetodavnoj ulozi pristupio savjesno i studiozno pa je tako prije samih projekata htio vidjeti i teren na Šalati. Zaključio je da se nijedan od četiri projekta (Vancašev, Kalčičev, Sunkov ni Neidhardtov) ne bi adekvatno prilagodio predviđenom terenu, ali niti zadovoljio potrebe obrazovne ustanove i slobodne „slavenske čuli.“³⁷ Potonji su se komentari odnosili na gradnju sjemeništa kao jedne zgrade, umjesto čega je Plečnik predložio podizanje više zgrada, čiji bi se prostorni razmještaj prilagodio terenu, a ne nužno načelima simetrije. U skladu sa savjetima Jožeta Plečnika, članovi pripremnog odbora donijeli su zaključak da bi sjemenište trebalo podići kao sklop više zgrada i to: „dva internata, jednu centralnu zgradu za vrhovnu upravu, [...] refektorij, kapelu i svečanu dvoranu, [...] jednu zgradu za časne sestre, [...] jednu zgradu za gimnaziju sa kabinetima i jednu stanbenu zgradu za profesore.“³⁸ Poziv za izradu novoga prijedloga u skladu s Plečnikovim savjetima uputili su Jurju Neidhardtu, a o dostavljenim skicama raspravljali su već na sljedećoj sjednici održanoj 29. travnja 1926. Nakon ponovnog konzultiranja profesora Jožeta Plečnika, donijeli su konačnu odluku da se na temelju novih skica Jurja Neidhardta krene u daljnju izvedbu projekta. Time je pripremni odbor izvršio svoju zadaću te je raspušten.

³⁴ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 4

³⁵ Kao što je prethodno spomenuto u poglavlju o životu i djelu arhitekta Jurja Neidhardta, on je u građevnome poduzeću Antuna Resa odradio svoje prvo stručno usavršavanje, točnije, obaveznu stručnu praksu kao učenik Srednje tehničke škole u Zagrebu.

Puna naziva „Građevno i asfaltno poduzetništvo inženira Ljudevita Deustcha, nasljednik Antun Res, Zagreb“, ova je tvrtka uvrštena u popis građevnih poduzeća u drugom dijelu knjige Stjepana Planića „Problemi savremene arhitekture“. Iz objavljena oglasa doznajemo da se radi o domaćem građevnom poduzeću utemeljenome 1890. godine te nalazimo popis usluga koje je poduzeće nudilo, pri čemu su posebno istaknuti građevni materijali koje bitumenjuta, aresit, resitol i plemenita žbuka za fasade, kao „specijalni proizvodi“ upravo ovoga proizvođača. Planić, 1932: 34-35

³⁶ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 4

³⁷ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 5

³⁸ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 5

1.3.2. Savjetodavna i nadzorna uloga građevnog odbora pri definiranju nacrtu i izgradnji sjemeništa

Nakon zaključivanja rada pripremnog odbora osnovan je građevni odbor, čija je zadaća bila razviti konačnu građevinsku osnovu na temelju nacrtu Jurja Neidhardta koje je odobrio pripremni odbor. U građevni odbor pozvani su stručnjaci, arhitekti Janko Holjac (1865.-1939.) i Martin Pilar (1861.-1942.) te građevinski savjetnik Augustin pl. Pisačić³⁹, ujedno i autor izvještaja o izgradnji Nadbiskupskog dječakškog sjemeništa na Šalati, u kojem je u cijelosti prenio zapise svih dvadeset i sedam sjednica građevnoga odbora. Sjednice su se u početku održavale u Nadbiskupskom dvoru, zatim u prostorijama na adresi Kaptol 10 te u konačnici, s pokretanjem izgradnje sjemenišnog sklopa, i u poslovnici građevne uprave na Šalati.⁴⁰

Na prvoj sjednici, održanoj 22. svibnja 1926. bili su prisutni nadbiskup Antun Bauer, Janko Holjac, August pl. Pisačić, Fran Barac, gradski načelnik Vjekoslav Heinzel i arhitekt Juraj Neidhardt koji je za tu prigodu izradio model sjemeništa prema prvim odobrenim nacrtima (slika 5). Članovi odbora iznijeli su neke inicijalne komentare na predstavljeni model, od kojih kao najznačajniji valja istaknuti odluku o otvaranju sjemenišne crkve za vanjske korisnike, uz naputak da im se pristup treba omogućiti na način da ne ometa interni život i rad sjemeništa.⁴¹

Druga sjednica, održana 31. kolovoza 1926., od osobitog je značenja iz tri razloga. Tom su prilikom imenovani članovi odbora, i to u sljedećem sastavu: nadbiskup Antun Bauer (predsjednik odbora), građevinski savjetnik August pl. Pisačić (potpredsjednik odbora), arhitekti Janko Holjac i Martin Pilar, banski savjetnik Ivan Galić, kanonik Lovre Radičević, rektor Družbe Isusove D. Ostal, brat Družbe Isusove Ramon Kalčić te dr. Fran Barac (tajnik odbora i zapisničar sjednica). Nadalje, na toj je sjednici donesena odluka o gradnji sjemeništa u vlastitoj režiji odbora, točnije, zadaci nabave građevnog materijala, a zatim i izgradnje nisu prepušteni jednome izvođaču, već je odbor raspisivao zasebne natječaje za pojedine

³⁹ U povijesnom pregledu građevinske službe Kraljevine Hrvatske i Slavonije u razdoblju od 1770. do 1918. godine, Branko Vujasinović navodi Augustina pl. Pisačića u popisu imena onih pojedinaca koji su se svojim zalaganjem istaknuli u razvoju i stvaranju temelja građevne službe još od osnutka prvih građevnih ureda. Iz daljnje iznesenih podataka o ustroju i sastavu Građevnog odsjeka kao dijela Unutarnjeg odjela Zemaljske vlade poznato nam je da je Pisačić u razdoblju od 1888. do 1918. kontinuirano njegov član, preciznije, u funkciji kulturno-tehničkog te građevinskog savjetnika. Od 1904. do 1908. obnašao je funkciju upravitelja Kulturno-tehničkog odjela, a godine 1911. te ponovno od 1914. do 1916. nalazio se na poziciji upravitelja Građevnog odsjeka, odnosno Odsjeka za građevne poslove. Vujasinović, 2003: 346-523

⁴⁰ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 5

⁴¹ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 7

dobavljače te izvođače pojedinih radnji. Time je odbor preuzeo na sebe posao velikoga opsega i odgovornosti, a kao osnovna motivacija za tu odluku na više mjesta u tekstovima sjedničkih zapisnika istaknuta je štednja. Treći značajan podatak poznat iz zapisnika druge sjednice jest dogovor s prethodno spomenutim građevinarom Antunom Resom o potpisivanju urudžbenih nacrtu sjemeništa, budući da mladi Juraj Neidhardt u tome trenutku još nije bio ovlašten graditelj.⁴² Nadalje saznajemo i kako je tom prilikom Antunu Resu bio upućen poziv sudjelovanja u savjetodavnom građevnom odboru, što je on odbio kako bi mogao konkurirati kao ponuditelj prilikom raspisivanja natječaja za građevne radnje. Preostale odluke s ove sjednice odnose se na definiranje plaće Jurja Neidhardta (3000 dinara mjesečno) i njegova pomoćnika (2000 dinara mjesečno) te na zadatak zapisničara Frana Baraca da redovito izvješćuje đakovačkog biskupa Akšamovića o sadržaju svih sjednica na kojima nije bio u mogućnosti prisustovati.⁴³

Tijekom naredne dvije godine, sjednice su održavane u različitom intenzitetu – u načelu jednom mjesečno, no prema potrebi te ovisno o brzini Neidhardtova rada na novim verzijama nacrtu rjeđe ili, u više slučajeva, češće. Tako je, primjerice, peta po redu sjednica održana svega tjedan dana nakon četvrte i to u trajanju od četiri dana (27., 28. i 29. listopada te 3. studenoga 1926.). Raspravljajući o nacrtima, članovi odbora svojim su prijedlozima, primjedbama i odlukama pokrivali čitav niz kako većih tako i manjih detalja te uistinu širok spektar mogućih tema i problema. Savjeti su se kretali od onih većih razmjera, poput odluke sa sjednice 4. listopada 1926. da se umjesto predloženih prozora s krilima koja se otvaraju prema unutra na čitavome sklopu ugrađuju dvostruki prozori s unutarnjim i vanjskim krilima, do manjih odluka, poput naputka o uklanjanju vrata na prolazu između pojedinih sporednih prostorija.⁴⁴ Na istoj sjednici članovi odbora izrazili su i zabrinutost da predložena konstrukcija stropova u armiranom betonu neće pružati dovoljno dobru zvučnu izolaciju te naložili da se ispita mogućnost izvedbe stropova konstrukcijom od drvenih greda, za koju su napomenuli da bi ujedno bila i jeftinije rješenje. Ovoj su se temi vratili i na spomenutoj četverodnevnoj sjednici prilikom rasprave o nacrtima za crkvu. S ciljem uštede, naložili su da se betonski stropovi izvode samo na mjestima gdje postoji opasnost od požara ili gdje su zidovi razmaknuti više od 7 metara, dok su za ostatak sklopa preporučili korištenje drvenih

⁴² Iz knjige o životu i djelu Jurja Neidhardta Jelice Karlič-Kapetanović poznato nam je da je Neidhardt položio državni ispit i nostrificirao diplomu na Tehničkom fakultetu u Beogradu čitavo desetljeće kasnije, u ožujku 1938. Karlič-Kapetanović, 1990: 94, NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 7

⁴³ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 8

⁴⁴ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 9

greda u konstrukciji stropova.⁴⁵ Iz troškovnika sastavljenog po dovršetku izgradnje poznata nam je ukupna površina ugrađenih armirano betonskih ploča, koja je u konačnici iznosila 13.097 m².⁴⁶ Usporedimo li taj podatak s ukupnom površinom čitava sjemenišnoga sklopa iznosa 44.464 m²,⁴⁷ jasno je da je navedena uputa usvojena, odnosno da prilikom gradnje sjemeništa nisu ugrađivani isključivo armirano betonski stropovi.

Usporedno daljnjim raspravama o nacrtima, pokrenuti su i formalni koraci prema početku izgradnje, poput podnošenja molbe za građevnu dozvolu (31. siječnja 1927.).⁴⁸ Iz zapisnika sjednice održane 16. veljače 1927. doznajemo da je dan ranije, 15. veljače 1927., održan pregled gradilišta, pri kojem su nacrti u načelu odobreni te je primljena usmena dozvola za početak gradnje.⁴⁹ Sama građevna dozvola datirana je na datum pregleda gradilišta, a potpisao ju je gradski načelnik Vjekoslav Heinzl, a tekst dozvole u cijelosti je prenesen u zapisniku sjednice održane 24. veljače 1927.⁵⁰

Pojedini naputci građevnog odbora temeljili su se i na razmišljanjima o obrazovnom karakteru ustanove. Na sjednici 4. listopada 1926. iznesen je, primjerice, zahtjev za uklanjanjem u ranijim nacrtima predviđene otvorene terase u visini prizemlja duž đačkih paviljona za stanovanje „iz pedagoških razloga“.⁵¹ Da rasprave nisu uvijek tekle glatko svjedoči zapisnik s hitno sazvane izvanredne sjednice 27. veljače 1927. na kojoj je pročitana predstavka građevnome odboru koju je uputilo Sjemenišno poglavarstvo (u sastavu: rektor bogoslovnog sjemeništa dr. Kamilo Dočkal, poglavar sjemeništa Krešimir Pečnjak, dr. Dragutin Hren, dr. Pavle Lončar, Stjepan Popović).⁵² Vođeni razmišljanjima o odgojnoj i obrazovnoj funkciji sjemeništa, iznijeli su niz primjedbi, od kojih je jedna u velikoj mjeri utjecala na konačni izgled čitava sklopa. Oni su, naime, držali da iz disciplinskih razloga crkva ne bi trebala biti otvorena vanjskim korisnicima: umjesto toga predložili su uređivanje kapele isključivo za potrebe sjemeništa te otvaranje zasebnog prostora kripe na korištenje javnosti. Uvelike su bili nezadovoljni i prostornim rasporedom đačkih paviljona te nastalim „kutevi[ma] i zakutci[ma]“, koje su držali „nepedagoški[ma] za djecu“.⁵³ Nakon čitava niza daljnje iznesenih primjedbi potpisnici predstavke opomenuti su što svoja mišljenja nisu izrazili

⁴⁵ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 16

⁴⁶ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 98/a

⁴⁷ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 94

⁴⁸ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 23

⁴⁹ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 20

⁵⁰ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 23-24. Građevna dozvola Nadbiskupskog dječakog sjemeništa u Voćarskoj 106 pohranjena je u Državnom arhivu grada Zagreba. Državni arhiv u Zagrebu, Gradsko poglavarstvo Zagreba, Građevni odjel (nadalje ovom kraticom: DAZG, GPZ, GO), Voćarska 106 – Sjemenište, kutija 3251.

⁵¹ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 10

⁵² NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 24

⁵³ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 26

pravovremeno, prije traženja građevne dozvole. Stručni dio odbora, a na sljedećoj sjednici i sam Neidhardt, iznijeli su na svaku od primjedbi argumentirane obrane. Nadbiskup Bauer složio se sa savjetima stručnjaka u svemu, osim u jednome, zaključivši kratko da sjemenišna crkva ne bi trebala biti otvorena za javnost.⁵⁴

Usporedno s radom na nacrtima, na pojedinim su sjednicama pokretane i rasprave o troškovima izgradnje. Prvu verziju troškovnika predstavio je Juraj Neidhardt na sjednici 22. listopada 1926. Ukupni iznos procijenio je na 26.700.000 dinara, što je odlukom odbora zaokruženo na 30 milijuna dinara.⁵⁵ Na istoj sjednici odbor je iznio i predviđeni troškovnik unutarnjeg uređenja sjemenišnog sklopa, ukupna iznosa 5 milijuna dinara. Tom su prilikom također izrazili procjenu da će troškovi unutarnjeg uređenja biti pokriveni uštedama unutar iznosa od 30 milijuna Neidhardtova izračuna. Da su odlukom o gradnji u vlastitoj režiji uistinu osigurali značajnu uštedu, otkrivaju nam detaljno dokumentirani izračuni po završetku izgradnje. Usporedbom troškova izgradnje sjemenišne gimnazije s recentno podignutim zagrebačkim građevinama istog i sličnog tipa utvrđena je ušteda u iznosu od 9.5 milijuna dinara u odnosu na pretpostavljeni ukupni iznos izgradnje projekta sjemeništa pri generalnom građevnom poduzeću.⁵⁶ Nadalje, troškovi radnji poput izrade nacрта i nadzora tijekom gradnje, koje je izravno preuzeo građevni odbor, iznosio je u konačnici upola manje nego što bi za iste poslove morali isplatiti generalno građevno poduzeće.⁵⁷ Pritom valja napomenuti kako članovi odbora za savjetodavne i nadzorne zadatke nisu tražili isplatu honorara, što je u svome izvještaju Pisačić zaokružio zaključkom: „Služba bila je počastna.“⁵⁸

Predan i odgovoran pristup članova odbora raspolaganju novčanim sredstvima vidljiv je i iz brojnih daljnjih redaka Pisačićeva izvještaja. Svi su građevni materijali (opeka, željezo, vapno, cement, drvo...) naručivani putem zasebnih natječaja te su na temelju pristiglih ponuda dosljedno birani financijski najpovoljniji uvjeti. Istim principom vodili su se i pri razmatranju ponuda izvođača radova. Na sjednici održanoj 24. ožujka 1927. odlučivalo se o izvođaču

⁵⁴ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 31

⁵⁵ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 13

⁵⁶ Pri usporedbi je korištena zgrada sjemenišne gimnazije jer je za nju bilo moguće pronaći komparativne primjere sličnijih karakteristika nego što bi to bilo u slučaju stambenih paviljona ili crkve. Za komparativne primjere odabrane su sljedeće građevine: gimnazija na starom sajmištu, osnovna škola u Maksimiru, nadbiskupske palače u Vlaškoj ulici 70 i 72, kaptolska palača na uglu Ribnjaka i Dvornikovićeve te palača Kazališnog umirovljenog fonda. Kao osnova usporedbe korištena je cijena jednog kvadratnog metra, izvedena iz ukupog iznosa troškova izgradnje sjemenišne gimnazije, a iznosa 775 dinara. Izračunom je ustanovljeno da je konačni trošak bio niži od troškova izgradnje navedenih komparativnih primjera, ali i od pretpostavljenih troškova predloženih Vančaševog, Sunkovog te Kalčićeve projekta. NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 116

⁵⁷ Troškovi rada građevne uprave iznosili su 782.715,03 dinara, odnosno 1.9 % unutar ukupnog proračuna. Procijenjeno je da bi generalno građevno poduzeće iste poslove bilo naplatilo 3.72 do 4 % ukupnog troška izgradnje. NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 96

⁵⁸ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 96

graditeljskih radnji (težačke radnje, zidarske radnje, betonske radnje, armirani beton, smještanje i uzidavanje stuba, ostale radnje sličnog karaktera koje nisu unaprijed predvidive). Među devet pristiglih ponuda našla se i ona građevnoga poduzeća Antuna Resa, no budući da nije bila najjeftinija, odbor se u konačnici odlučio navedeni posao povjeriti tvrtki inženjera Franje Horvata.⁵⁹ Iz zapisnika je vidljivo da su pojedini članovi odbora osjećali moralnu dužnost odavanja priznanja Antunu Resu za pomoć koju im je prethodno pružio potpisavši urudžbene nacрте umjesto Jurja Neidhardta. Razmatrana je čak i mogućnost traženja nove ponude od Antuna Resa, koju su ipak odbacili jer bi transparentno provođenje natječaja nalagalo da se nova ponuda traži i od ostalih konkurenata. Kao kompromisno rješenje, predložio je Augustin pl. Pisačić angažiranje građevnog poduzeća Antuna Resa za asfaltne radnje, uz odavanje pismenog priznanja za prethodne zasluge.⁶⁰ Iz građevnoga izvještaja vidljivo je da je poduzeće Antuna Resa u konačnici izvelo asfaltiranje ravnih krovova u gimnaziji, zvjezdarnici te na terasama, balkonima i nekim spojnim hodnicima.⁶¹

Rezultati pojedinih natječaja pružaju nam dodatan uvid u nastojanja dosljedne provedbe transparentnog i pravednog poslovanja. Na sjednici održanoj 10. lipnja 1927. odlučivalo se, primjerice, o izvođaču tesarskih radnji, koje su definirane kao: „a) sklad krovista, b) grednici s gornjom i donjom oplatom, i c) slijepi pod.“⁶² Zanimljivo je, međutim, da je odbor navedeni zadatak podijelio između tri izvođača. Tako angažiraju redom: Petra Sabolića „za istočni paviljon, Refektorij, Gimnaziju i slijepi pod za istočni paviljon i Refektorij“, zatim Vladimira Gotta „za zapadni paviljon, svečanu dvoranu, profesorski trakt, Kapel[u] i gospodarsk[u] zgrad[u] te polaganje slijepog poda [za] zapadni paviljon i Kapel[u]“ te Miju Kušanića za „polaganje slijepog poda u gospodarskoj zgradi, Gimnaziji, svečanoj dvorani i profesorskom traktu.“⁶³ Odluka o podjeli narudžbe na više konkurenata nije bila jedinstvena u slučaju natječaja za tesarske radnje, već se jednako tako primjenjivala i na ostalim natjecajima. Razlog tomu ponekad su bile velike količine potrebnog građevnog materijala. Tako prilikom naručivanja ukupno 6 milijuna komada opeka nije postojao dobavljač koji je mogao dostaviti toliku količinu.⁶⁴ Međutim, kod nekih drugih natječaja, poput onog za tesarske radnje, velike

⁵⁹ Tvrtka inženjera Franje Horvata tražila je za navedene poslove isplatu od 4.587.824 dinara. Ponuda građevnog poduzeća Antuna Resa u iznosu 5.320.722 dinara bila je sljedeća najpovoljnija od pristiglih. NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 34

⁶⁰ Pisačić svoj prijedlog temelji na činjenici da je građevno poduzeće Antuna Resa bilo jedino poduzeće koje izvodi asfaltne radnje, zbog čega je mogao sa sigurnošću tvrditi da će taj zadatak na natječaju pripasti upravo Antunu Resu. NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 35

⁶¹ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 112-113

⁶² NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 38

⁶³ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 39

⁶⁴ Najveći dio opeke za gradnju sjemenišnoga sklopa naručen je na sjednici 16. veljače 1927. od nekoliko dobavljača, na sljedeći način: dva milijuna komada opeke naručeno je od tvrtke I. Fulla iz Siska, te po 500 000

količine materijala ili opseg posla nisu izričito navedeni kao razlog odabira više izvođača. Iz priloženih ponuda moguće je zaključiti da su u slučaju jednakih iznosa najjeftinijih ponuda sukladno tome dijelili posao između dva ili više ponuditelja. Razmatramo li narudžbu opeke, odluka o nabavi određene vrste opeke od više različitih dostavljača nije nužno morala utjecati na izvedbu, no postavlja se pitanje kako je na kvalitetu i ujednačenost izgrađenih krovišta utjecala podjela posla na tri različita izvođača. Mogući odgovor pronalazimo u Pisačićevu izvještaju o izgradnji, gdje su unutar troškova isplaćenih tesarskih radnji navedene i „radnje oko sklada krova“.⁶⁵

1.3.3. Rasprave o nacrtima i oblikovanju zgrada svečane dvorane i crkve

Zasjedanja odbora pokazala su da je razvijanje nacрта dviju od sastavnih zgrada sjemenišnog sklopa zahtijevalo temeljitiji pristup. Riječ je o zgradi u koju su smještene svečana dvorana i gombaona te o sjemenišnoj crkvi – dakle, zgradama koje se već svojom funkcijom izdvajaju od ostatka sklopa kao fokus reprezentativnosti, a ujedno su predstavljale i jedine dijelove sklopa otvorene vanjskim korisnicima. Stoga valja podrobnije predstaviti zaključke građevnoga odbora koji se tiču svečane dvorane i crkve.

Iz zapisnika sa sjednice održane 4. listopada 1926. doznajemo da je Neidhardt za zgradu svečane dvorane prvotno namijenio oblikovanje pročelja dorskim stupovima, što je odbor držao preskupim. Istaknuli su da se zgrada i bez posebnog oblikovanja dovoljno ističe unutar ostatka sklopa svojim dimenzijama, te su predložili da se oblikovanje stupovima i sav ostali arhitektonski ukras primijeni tek u rješenjima ulaza i crkve.⁶⁶ U nekoliko navrata, članovi odbora upućivali su na promjenu tlocrta svečane dvorane, točnije, zahtijevali su da se prostor dvorane skрати i proširi, a zanimljivo je da su na sjednici 25. studenoga 1927. sugerirali da se za oblikovanje pozornice konzultiraju kazališni stručnjaci.⁶⁷ Iz raspisa troškova unutarnjeg uređenja sjemeništa poznato nam je da je pozornica nastala prema nacrtu kazališnog inženjera I. Dryaka, dok je izrada dekoracija naručena od kazališnog dekoratera Antuna Sladovića.⁶⁸

Od samog početka zasjedanja građevnoga odbora uočljivo je iz sjedničkih zapisnika da prva verzija nacрта sjemenišne crkve nije u potpunosti zadovoljavala želje članova odbora te je tako u nekoliko navrata zabilježen komentar o potrebi za studioznim pristupom rješenju kapelice.

komada od tvrtke Dubravka, tvrtke Braće Steinklauber i tvrtke L. Treppo. Od tvrtki Ilovac i Cerje Tužno zatraženo je sastavljanje povoljnijih ponuda. NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 21

⁶⁵ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 102

⁶⁶ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 11

⁶⁷ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 42

⁶⁸ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 128

U izvještaju sa četverodnevne sjednice (27., 28. i 29. listopada te 3. studenoga 1926.) stoji da je odbor načelno prihvatio rješenje tlocrta crkve s transeptom. O tome rješenju doznajemo više iz nacrtu sjemeništa iz 1926., gdje je sjemenišna kapelica zamišljena kao prostor tlocrta latinskoga križa s plitkim transeptom preko kojega bi se ostvarila veza sa stambenim đačkim paviljonima.⁶⁹ Tim nacrtom nije bilo predviđeno uređivanje kripe za vanjske korisnike u podrumskim prostorijama. Na navedenoj se sjednici po prvi puta raspravljalo o spojnim krilima kojima bi se ostvarila komunikacija između crkve i đačkih paviljona, točnije, izraženo je nezadovoljstvo trenutačnim rješenjem te je predloženo koncipiranje spojnog hodnika iza crkve.⁷⁰ Bitan trenutak u definiranju izgleda crkve predstavljala je ranije spomenuta predstava Sjemenišnog poglavarstva, kojom je iznesena ideja o uređenju dva odvojena prostora – kapele za sjemeništarce i kripe za vanjske korisnike. Na sjednici održanoj 13. listopada 1927., član odbora Augustin pl. Pisačić izložio je alternativni prijedlog rješenja crkve, čiju je izradu povjerio arhitektu Vinku Rauscheru.⁷¹ Valja uočiti da to nije bilo dogovoreno na prijašnjim sjednicama, već se radilo o Pisačićevu samoinicijativnom potezu. Rauscherov nacrt temeljio se na križnom tlocrtu (kao i prethodni Neidhardtovi nacrti), no predviđao je nešto prostranije bočne lađe s po dva oltara i ispovjedaonicama. Budući da nije ponudio novo rješenje povezivanja crkve s đačkim paviljonima, a oblikovanje vanjskog plašta nije se uklapalo u ostatak sklopa, članovi odbora odbili su Rauscherov prijedlog. Na istoj su sjednici odbili i nove Neidhardtove nacрте, u kojima je on po prvi puta predvidio toranj. U konačnici su odlučili tražiti od Jurja Neidhardta novi prijedlog u koji bi uklopio Rauscherovu ideju prostranijih bočnih lađa. Uslijedio je, međutim, neobičan potez. Na sjednici održanoj 24. listopada 1927. prihvaćen je prethodno izneseni Rauscherov tlocrt crkve.⁷² Pritom u zapisniku nije navedeno nikakvo obrazloženje te odluke, niti je Neidhardt u međuvremenu dostavio nove nacрте o kojima se moglo napravljati. Iz zapisnika sjednice 2. veljače 1928. vidi se i daje Neidhardt nastavio raditi na nacrtima kapele, koje je tom prilikom predstavio.⁷³ Njegovo novo rješenje povezivanja crkve s đačkim paviljonima temeljilo se na podizanju razine poda crkve na razinu prizemlja paviljona (što u početku nije bio slučaj, budući da je na padini terena na Šalati crkva smještena sjevernije od đačkih paviljona). Iako je o kripti već bilo govora u navedenim ranijim raspravama, ovdje je ona po prvi puta spomenuta u kontekstu analize dostavljenih nacрта. Stoga je moguće zaključiti da je upravo podizanjem sjemenišne kapele na

⁶⁹ DAZG, GPZ, GO, Voćarska 106 – Sjemenište, kutija 3251.

⁷⁰ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 16

⁷¹ Iz troškovnika priloženog Pisačićevom građevinskom izvještaju saznajemo da je arhitekt Vinko Rauscher u konačnici bio isplaćen „za alternativnu osnovu kapele“. NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 40, 95

⁷² NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 42

⁷³ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 47

razinu prizemlja đaćkih paviljona definiran i prostor kripe, čije rješenje ulaza u razini prizemlja odgovara i potrebi otvaranja toga prostora vanjskim korisnicima. Dok su ovaj prijedlog prihvatili, članovi odbora nisu bili zadovoljni s idejom podizanja kupole te se rad na nacrtima nastavio. U zapisniku sa sjednice 3. ožujka 1928. tek je ukratko navedeno kako se novodostavljeni nacrti ne mogu prihvatiti te je Neidhardt ponovno upućen na prethodno iznesene zaključke.⁷⁴

Rasprava je eskalirala na sjednici održanoj 31. ožujka 1928. kada niti jedanaesta po redu verzija nacrt crkve nije odgovarala zahtjevima članova odbora te su zaključili da: „Iz dosada[š]njih mnogobrojnih pokušaja g. J. Neidhardt izgleda, da on ne će ili ne može udovoljiti zahtjevima programa i praktičnim obzirima, koji se s pravom mogu i moraju istaknuti. Rješenje se odugovlači i prijeti zaustavljanje normalnog toka gradnje.“⁷⁵ Odlučili su stoga po posljednji put tražiti od Neidhardta još jedno rješenje nacrt crkve, a ukoliko ni ono ne udovolji zahtjevima, zadatak bi povjerili drugome arhitektu. Od praktičnih naputaka iznijeli su pritom zahtjeve o proširivanju središnje lađe kako bi u nju stala dva reda klupa s po 12 sjedala, o boljem raspoređivanju prostorija u spojnim krilima s đaćkim paviljonima te o izostavljanju tornja, za koji su držali da je nepotreban i preskup. Duga, a pred sam kraj i burna rasprava o crkvi privedena je kraju tijekom sljedeće dvije sjednice.⁷⁶ U konačnici je odbor prihvatio Neidhardtova rješenja, pa čak i novi prijedlog tornja manjih dimenzija, pod uvjetom da se isti izvede u drvenoj konstrukciji, obložen limom. Ova rasprava zorno nam prikazuje da se Neidhardt u velikoj mjeri prilagođavao savjetima građevnoga odbora, ali i da je njegovo ustrajavanje na pojedinim idejama, poput one o podizanju tornja s kupolom, na koncu polučilo uspjeh. Konačni izgled sjemenišne kapele razvio je, dakle, Juraj Neidhardt prema savjetima građevnoga odbora te uz implementaciju Rauscherova rješenja širih bočnih brodova.

Dana 3. siječnja 1929. održana je posljednja sjednica čiji je zapisnik prenesen u Pisačićevom iscrpnom dokumentu o izgradnji Nadbiskupskog dječakog sjemeništa.⁷⁷ Prisutni su bili samo članovi odbora, ujedno stručnjaci u području građevine, točnije, arhitekti Janko Holjac i Martin Pilar te građevinski savjetnik Augustin pl. Pisačić. Razmatrali su prijedloge rješenja oltara crkve. Juraj Neidhardt isporučio je prijedlog oltara iza kojega je u apsidi smjestio

⁷⁴ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 49

⁷⁵ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 53

⁷⁶ Sjednice održane: 27. travnja 1928. i 25. svibnja 1928. NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 56-58

⁷⁷ U tekstu zapisnika naveden je kao datum održavanja posljednje sjednice građevnog odbora 3. siječnja 1929., no u popisu sjednica u sadržaju istoga dokumenta, naveden je datum 3. lipnja 1928. Budući da se datum 3. siječnja 1929. ponavlja u tekstu zapisnika na dva mjesta, vjerojatno je za pretpostaviti da se u sadržaju radi o pogrešnome navodu. NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 58

poprsja Isusa Krista i apostola. Dva rješenja isporučio je i „gosp. Kerdić“⁷⁸ – prvi prijedlog uključivao je oltar s ciborijem te kipom Isusa Krista postavljenom na konzoli iznad apside svetišta, a drugi prijedlog oltar s kipom Krista natkriven većim ciborijem te reljefe s prikazima Križnoga puta u apsidi svetišta. Odbor stručnjaka od ponuđenih se odlučio na Kerdićevo potonje rješenje, no u nastavku su donijeli zaključak kako je isto preskupo da bi se izvelo.⁷⁹ Rasprava o oltaru na tome je mjestu zaključena, a samim time i cjelokupni rad građevnoga odbora.

1.3.4. Tijek izgradnje Nadbiskupskog dječackog sjemeništa

Radovi izgradnje i uređenja Nadbiskupskog dječackog sjemeništa trajali su od veljače 1927. godine, kada je započeto čišćenje i priprema terena na Šalati, pa sve do 9. prosinca 1933., kada je nadbiskup Antun Bauer održao svečanu misu povodom posvete oltara u kripti.⁸⁰ Zbog veličine projekta i opsega graditeljskih radnji, vremenski tijek izgradnje pojedinačnih zgrada sjemenišnoga sklopa nije tekao usporedno. Prvo se započelo s izgradnjom dijelova sjemeništa koji su bili ključni za početak djelomičnog korištenja sklopa (u svrhe stanovanja i održavanja nastave). Godine 1927. tako je započeta izgradnja dvaju stambenih đачkih paviljona, refektorija i gimnazije, a nedugo nakon početka zidanja podrumskih prostorija redom u istočnom đачkom paviljonu, zatim zgradi refektorija pa gimnaziji, održano je 25. lipnja svečano polaganje kamena temeljca.⁸¹ Kamen temeljac položen je u prednjem zidu podrumskoga hodnika gimnazijske zgrade. Do listopada sljedeće godine četiri su navedena objekta u potpunosti podignuta i opremljena te se s akademskom godinom 1928.-1929. počela održavati nastava u sjemenišnoj gimnaziji. S početkom nastave u stambene paviljone uselili su đaci nižih razreda, a od drugog polugodišta u sklop na Šalati preselili su u potpunosti svi sjemeništarci.⁸²

Usporedno podizanje pojedinih dijelova sklopa, od kojih se svaki nalazio u različitoj fazi izgradnje zahtijevalo je dobru organizaciju i koordinaciju na gradilištu. Primjerice, kada su u ožujku 1928. postavljeni temelji za zgradu svečane dvorane, na zgradama đачkih paviljona

⁷⁸ Iz daljnjeg teksta građevnog izvještaja jasno je kako je riječ o medaljeru i kiparu Ivi Kerdiću (1881. - 1953.), koji je izveo i oltar u crkvi sv. Blaža u Zagrebu. NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 58, 146

⁷⁹ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 59

⁸⁰ Na deset stranica Pisačićeva građevnog izvještaja kronološki su popisane sve radnje oko podizanja i uređenja sjemenišnoga sklopa. NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 148-158

⁸¹ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 150

⁸² Internet stranice Nadbiskupskog dječackog sjemeništa, <<http://www.sjemeniste.hr/index.php/o-nama/povijest.html>>, datum pristupa: 25. rujna 2015.

već se podizalo krovšte.⁸³ Stoga je za stalni nadzor bila zadužena građevna uprava, koju su činili sljedeći članovi: građevni savjetnik Valerijan Hanicki (od početka gradnje do smrti 9. lipnja 1928.), građevni savjetnik Teofil Skopozinsky (od smrti Hanickog do 16. ožujka 1929.), arhitekt Juraj Neidhardt (od početka gradnje do oboljenja krajem 1928. godine) te graditelj i pomoćnik Nikola Leandrov, jedini zaposlenik na projektu od početka do kraja izgradnje sjemeništa.⁸⁴

Iskopom temelja započeta je u svibnju 1928. izgradnja profesorskog trakta, a u srpnju iste godine izgradnja sjemenišne crkve. Za usporedbu, u zgradama stambenih paviljona istoga se ljeta već ugrađuju parketi, a u zgradi gimnazije vrše se testiranja postavljenog sustava za centralno grijanje.⁸⁵ U trenutku otvaranja i stavljanja u korištenje đakskih paviljona, refektorija i gimnazije, na zgradama svečane dvorane, profesorskog trakta i kapele bile su privedene kraju zidarske radnje te se početkom 1929. krenulo sa žbukanjem fasada na tim objektima. Uz sjemenišni sklop podignuta je i gospodarska zgrada (tijekom 1928.), a jedan je objekt, točnije, stara vincilirska kuća, srušen te u istoj formi ponovno podignut na drugome posjedu na Horvatovcu (tijekom 1929.).⁸⁶

Narednih godina većina radova ticala se unutarnjeg uređenja i opremanja molitvenih prostora, a na tome je zadatku radio arhitekt Vinko Rauscher.⁸⁷ Sjemenišna kapela stavljena je u upotrebu nakon svečane posvete održane 15. listopada 1931. godine. Misu je predvodio nadbiskup Bauer, dok je propovijed održao đakovački biskup Akšamović, čime je na svečan način zaokružena suradnja dvaju duhovnika na pokretanju izgradnje sjemeništa.⁸⁸ Tijekom 1932. godine radilo se na daljnjem uređenju i opremanju kapele (primjerice, ugradnja orgulja) te na uređivanju igrališta smještenog u udubini između sjemenišne crkve i Voćarske ulice. Dana 8. travnja te iste godine za sjemenišni je sklop izdana uporabna dozvola.⁸⁹ Preostalo je urediti i opremiti kriptu otvorenu vanjskim korisnicima, što je potrajalo do pred kraj 1933.

⁸³ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 151

⁸⁴ Prema evidenciji iznesenoj u Pisačićevom građevinskom izvještaju, Juraj Neidhardt napustio je obaveze nadziranja izgradnje sjemeništa s koncem 1928. godine, nedugo nakon što su u jesen iste godine naseljeni stambeni paviljoni te započelo održavanje nastave u gimnazijskoj zgradi. NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 113, 146

⁸⁵ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 152

⁸⁶ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 154

⁸⁷ Kao što je prethodno izneseno u tekstu ovoga rada, arhitekt Vinko Rasucher sudjelovao je u definiranju tlocrta crkve sjemeništa na Šalati svojim prijedlozima nacрта izloženima na sjednicama građevnoga odbora. U građevinskom izvještaju Augustina pl. Pisačića Rauscherovo se ime ponovno veže uz definiranje oblikovanja molitvenih prostora sjemeništa na Šalati navodom da je isti izradio detaljne nacрте za oltar u kripti prema idejama umjetnice Line Crnčić. NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 131.

U osvrtu na izložbu Jurja Neidhardta održanu u Zagrebu 1936., Dušan Grabrijan ističe da je zbog Neidhardtove bolesti „unutrašnjost kapelice“ dovršio Vinko Rasucher. Grabrijan, 1937: 3

⁸⁸ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 157, 162

⁸⁹ Uporabna dozvola Nadbiskupskog dječakškog sjemeništa u Voćarskoj 106 pohranjena je u Državnom arhivu grada. DAZG, GPZ, GO, Voćarska 106 – Sjemenište, kutija 3251.

godine. Kao što je prethodno navedeno, 9. prosinca 1933. održana je svečana posveta oltara u kripti, čime je u potpunosti završena izgradnja sjemeništa na Šalati.

1.4. Analiza izvornoga izgleda sjemeništa

1.4.1. Prostorni smještaj i ustrojstvo sjemenišnoga sklopa na Šalati

Sklop Nadbiskupskog dječakškog sjemeništa zauzima izgrađenu površinu od 44.464 m².⁹⁰ S obzirom na njihove različite funkcije, sklop broji sedam međusobno povezanih dijelova te samostojeći objekt gospodarske zgrade (slika 6). Iz tlocrta je uočljivo da raspored zgrada sjemeništa slijedi nepravilnu kružnu formu ili spiralu, počevši od profesorskog trakta podignutog na sjeverozapadnome dijelu posjeda uz Voćarsku ulicu. U nastavku slijede, okomito položene na profesorski trakt, zgrada s gombaonom i svečanom dvoranom te zgrada gimnazije, koje zatvaraju sjeverni dio posjeda na najvišem dijelu terena. Na zgradu gimnazije okomito podignuta zgrada refektorija daljnja je poveznica prema stambenim paviljonima i crkvi na nižem, južnom dijelu posjeda. Đačke stambene paviljone čine ukupno četiri zgrade pravokutna tlocrta, podignute na način da sa zgradom crkve tvore simetričnu stepenastu strukturu. Preciznije, zgradu crkve uokviruju sa svake strane crkve po dvije zgrade stambenih paviljona, pri čemu su zgrade bliže crkvi ujedno smještene južnije na terenu, dok je sama crkva najjužnije podignuti dio sklopa. Razmještajem zgrada nastali su vanjski prostori za boravak sjemeništara: prostor malenoga trga zatvorenog na sjeveru zgradom gimnazije, na istoku zgradom refektorija, a na jugu stambenim paviljonima, te igralište površine 4200 m² smješteno u udubini između zapadnih stambenih paviljona i Voćarske ulice.⁹¹

Budući da je čitav sklop podignut na padini terena na Šalati, valjalo je pronaći rješenje kojim bi se razine podova pojedinih paviljona ostvarile na istoj visini (slika 7). Stoga su podrumski prostori izvedeni s manjim razlikama kroz sklop. U krajnje sjevernim dijelovima (zgrada svečane dvorane i gombaone te zgrada gimnazije) nalazimo podrumске prostore s otvorima malo iznad razine terena. Na zgradama profesorskog trakta i refektorija jasno je uočljiv prijelaz prostorija koje definiramo kao podrumске u one suterenske. U zgradama stambenih paviljona „podrumski prostori“ u potpunosti su u razini terena, dok su prostori u ravnini s prizemljem gimnazije ovdje smješteni na katu te im se prilazi pomoću stubišta. Kod najjužnije podignute zgrade crkve najveća je visinska razlika u odnosu na razinu prizemlja gimnazije na sjeveru, pa se prostoru kapele (u ravnini s prizemljem gimnazije) pristupa pomoću dvokrakog

⁹⁰ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 94

⁹¹ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 137

stubišta, dok je prostor kripe visine u razini terena. Upravo je uspješna prilagodba postojećem terenu koristeći smještaj i raspored pojedinih zgrada unutar sklopa jedna od najvećih vrijednosti Neidhardtova projekta na Šalati.

Zgrade sjemeništa međusobno su povezane ili prolazima unutar samih zgrada ili spojnim hodnicima. Unutarnjim prolazima povezane su one zgrade koje se nastavljaju jedna na drugu: profesorski trakt sa zgradom svečane dvorane, zgrada svečane dvorane sa zgradom gimnazije, zgrade gimnazije i refektorija, zatim sjevernije zgrade stambenih paviljona s onima južnije podignutima te južnije zgrade stambenih paviljona sa zgradom crkve. Spojnim hodnicima ostvarena je komunikacija između međusobno odvojenih zgrada. Zgrada svečane dvorane povezana je sa sjevernom zgradom zapadnog stambenog paviljona otvorenim spojnim hodnikom, točnije, natkrivenim prolazom vijugava oblika (slika 8). Taj otvoreni spojni hodnik ujedno čini i zapadni rub trga pred gimnazijom. Promatran iz prostora trga, doživljavamo ga kao element koji trgu osigurava zatvoreni karakter, no promatran iz smjera prilaza sa zapada, ostavlja otvoreniji dojam svojevrsnoga ulaza u prostor trga. Spojnim hodnikom na kat povezane su u razinama prizemlja i prvoga kata sjeverna zgrada južnog stambenog paviljona i zgrada refektorija (slika 9). Preostala dva spojna hodnika nisu očuvana do danas, no iz izvora i tlocrta saznajemo kako su izvorno izgledali. Zatvoreni spojni hodnik sa staklenim stijenama povezivao je južne zgrade istočnog i zapadnog stambenog paviljona na njihovim sjevernim završecima, a djelomično otvoren spojni hodnik povezivao je zgradu refektorija s gospodarskom zgradom.⁹² Ispod sva četiri opisana spojna hodnika nalazili su se izvorno podzemni hodnici.

Sjemenišni sklop ograđen je uz Voćarsku ulicu te ulicu Jagodnjak ogradom duljine 460 metara, s betonskom bazom koja nosi željezne rešetke.⁹³ Izvorno je posjed sjemeništa na Šalati bio veće površine no što je danas, točnije, uključivao je i padinu s istočne strane sve do ulice Horvatovac. Ostatak posjeda za koji nije podignuta ukrasna ograda bio je omeđen pletenom žicom, a ukupna duljina obje ograde iznosila je 2 km.⁹⁴ Zidana ograda rastvorena je trima ulazima: ulazom u ulici Jagodnjak iza zgrade gimnazije te dvama ulazima u Voćarskoj ulici. Jedan se ulaz iz Voćarske ulice nalazi uza sam južni rub profesorskog paviljona te njime prolazi cesta koji vodi do prostora trga pred zgradom gimnazije. Drugi je ulaz smješten južnije u Voćarskoj ulici te njime prolazi cesta prema sjemenišnoj kapeli i kripti, koja se

⁹² NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 92

⁹³ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 138

⁹⁴ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 138

nastavlja uz istočne stambene paviljone. Taj je ulaz namijenjen prvenstveno vanjskim korisnicima, kojima je na taj način omogućen prilaz kripti.⁹⁵

Kao što je prethodno opisano, zgrade sjemeništa međusobno su povezane prolazima i spojnim hodnicima, čime je korisnicima omogućeno nesmetano kretanje kroz čitav sklop bez potrebe za napuštanjem zgrade. Takvo ustrojstvo korištenja prostora omogućava određenu razinu izolacije od vanjskoga svijeta, koja proizlazi i iz osnovne namjene zgrade. Ona je nadalje postignuta i smještajem sklopa na Šalati, osobito uzmemo li u obzir gustoću naseljenosti toga dijela grada, koja je u godinama podizanja sjemeništa bila znatno niža nego što je danas. Želja za izolacijom za sobom je vukla i potrebu za većom razinom samostalnosti i samoodrživosti funkcioniranja sklopa unutar grada. U tome smislu, sjemenišni sklop na Šalati imao je svu potrebnu infrastrukturu za organizaciju života i rada neovisno o vanjskim čimbenicima i široj gradskoj sredini. Profesorski trakt, đачki paviljoni te dio zgrade refektorija sa sobama za časne sestre ispunjavali su stambenu funkciju. Zgrada gimnazije s tornjem zvjezdarnice, zatim gombaona te zajedničke prostorije za učenje i čitanje u stambenim paviljonima pokrivala su čitav niz potreba proizašlih iz obrazovne funkcije. Kao što je već spomenuto, zgrada kcrve služila je ispunjavanju sakralne funkcije ne samo sjemeništaraca u prostoru kapele, već i vanjskih korisnika u prostoru kripe. Drugi dio sklopa otvoren vanjskim korisnicima svečana je dvorana smještena iznad gombaone, koja se koristila za izvedbe priredbi. Uredski prostori profesorskoga trakta služili su za potrebe uprave sjemeništa. U zgradi refektorija su osim prostora za zajedničko blagovanje bile smještene i pomoćne prostorije za pripremu, kuhanje i skladištenje hrane, dok je drugi kat služio kao bolnica u kojoj se mogla pružati skrb pri manje ozbiljnim oboljenjima.⁹⁶ Među nusprostorije spadali su vinski podrumi u profesorskom traktu, samostojeća gospodarska zgrada s praonicom i pekarom te ostale prostorije za skladištenje hrane, koja se dijelom uzgajala u vrtovima unutar posjeda sjemeništa. Za slobodno vrijeme i razonodu sjemeništaraca na posjedu su se nalazili ranije spomenuti unutarnje dvorište i igralište. Od iznimne je vrijednosti upravo Neidhardtovo prostorno koncipiranje sklopa sjemeništa kroz koje ga „rastvara [...] prema određenoj funkciji,“ no istovremeno „prostorno ujedinjuje u organizam koji može živjeti za sebe poput malog samostalnog grada.“⁹⁷

Neidhardtovo odmjereno korištenje leksika moderne arhitekture prisutno je u nekim elementima vanjskog oblikovanja zgrada sjemeništa. Zidni plašt lišen ornamentalne skulpture razveden je jednostavno oblikovanim pravokutnim prozorima (izvorno s drvenom stolarijom

⁹⁵ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 138

⁹⁶ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 30, 95

⁹⁷ Premerl, 1990: 94

tamnozeleno boje⁹⁸). Stroge linije odlikuju oblikovanje natrikvenih trijemova nad ulazima u gimnaziju i kapelu te oblikovanje vanjskih arkada na bočnim stranama crkve u visini kripe – oba elementa izvedena koristeći krajnje jednostavne stupove kvadratnoga presjeka. Ujedačeno minimalističko oblikovanje krasi južna pročelja profesorskoga trakta i stambenih paviljona (slika 10). Ograda stubišnoga kraka prislonjena uz pročelje naglašava dijagonalu kretanja prema jednokrilnim ulaznim vratima, dok je kat iznad zaključen otvorenom loggiom čiji pravokutni otvor u širini pročelja dodatno geometrizira čitavu kompoziciju.

Kroz čitav sklop provlači se motiv nizanja okruglih prozorskih otvora (slike 11 i 12). Na zgradama profesorskoga trakta, refektorija i stambenih paviljona nalazimo ih na ukrasnoj betonskoj traci u suterenu, na zgradi svečane dvorane niz okruglih prozora rasvjetljuje prostor gombaone, dok na zgradi crkve služi kao bazilikalno osvjetljenje središnje lađe, a ponovljen je i na tamburu kupole. Na tornju zvjezdarnice nad zgradom gimnazije te na kuli na južnom završetku zgrade refektorija nizanje okruglih prozora prati unutarnji smještaj stubišta. Motiv kruga nadalje se javlja i u oblikovanju drvenih ulaznih vrata stupcima okruglih staklenih polja. Korištenje motiva kruga na pojedinim je mjestima poslužilo izdvajanju objekata od ostatka sjemenišnoga sklopa naglašavanjem njihove reprezentativnosti, kao što je slučaj na zgradama svečane dvorane i crkve. Dok se sličnom interpretacijom možemo voditi i pri promatranju niza okruglih prozora uz stubište tornja zvjezdarnice, njihova primjena na kuli refektorija ne odaje nužno funkciju naglašavanja reprezentativnosti, no nudi zanimljivo dinamiziranje zidnoga plašta koje obogaćuje prostor trga pred gimnazijom.

Dok prostornu koncepciju sjemeništa, kubične volumene paviljona te izostavljanje ornamenta i geometriziranost u oblikovanju možemo čitati kao odlike leksika moderne arhitekture, Neidhardtovo rješenje dvostrešnog krovišta u crijepu pokazuje tradicionalniji pristup u oblikovanju. Istovremeno, upravo razigranost krovnih ploha koja proizlazi iz razmještaja paviljona obogatila je projekt sjemeništa specifičnom estetikom. Visinskim istakom izdvojene su dvije zgrade koje nose dvije temeljne funkcije sklopa – zgrada gimnazije s tornjem zvjezdarnice te sjemenišna crkva s tornjem nad svetištem. Postavljanjem dvaju tornjeva s kupolnim zaključcima u istu os, ostvarena je prostorna poveznica simbola koje označuju – znanja i vjere.

⁹⁸ Prilikom popisivanja soboslikarskih i ličilačkih radnji, Pisačić navodi kako su za prozore i vrata odabrali tamnozeleno boju „jer je takova najtrajnija“. NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 109

1.4.2. Profesorski trakt

Smješten u sjeverozapadnome dijelu posjeda na Šalati, profesorski trakt prati Voćarsku ulicu svojim položajem i oblikom. Za razliku od ostalih paviljonskih zgrada sjemenišnoga sklopa, profesorski trakt nije posve pravilna pravokutna tlocrta, već je blago konkavna oblika u odnosu na spomenutu Voćarsku ulicu (slike 13 i 14). To je dodatno naglašeno u oblikovanju pročelja prema ulici natkrivenim balkonom u visini drugog kata koji prati konkavni oblik zgrade.

Podjela profesorskog trakta na katove jednaka je kao i u zgradama gimnazije, refektorija te đачkih stambenih paviljona, točnije, nad podrumskim prostorom i prizemljem podignuta su dva kata. Prostorije korištene kao stambeni i uredski prostori smještene su po svim katovima uz zapadni zid zgrade. U njih se ulazi iz hodnika koji se proteže čitavom dužinom istočnoga zida, a između pojedinih prostorija ostvarena je i međusobna komunikacija (u načelu su jednokrilnim vratima u središtu zajedničkoga zida povezane po dvije sobe). Iz pisanih izvora doznajemo da je izvorno unutarnje uređenje uredskih i stambenih prostorija profesorskog paviljona bilo nešto raskošnije nego u ostalim navedenim zgradama. Tako je pri popisivanju soboslikarskih radnji navedeno da su se zidovi profesorskog trakta ličili u dvije ili više boja (za razliku od jednoboynih zidova u đачkim paviljonima), a bogatiji oslik bio je rezerviran za odaje nadbiskupa, đakovačkog biskupa, rektorov stan te nadbiskupovu privatnu kapelu.⁹⁹ Kao i većinu ostalih drvoprerađivačkih radnji za potrebe unutrašnjeg opremanja sjemeništa, pokućstvo za nadbiskupske odaje izradili su zatvorenici kaznionice u Lepoglavi.¹⁰⁰ Od opreme privatne kapelice spominju se hrastov oltar stolara Mihovila Mihalića te oltarna slika zagrebačke slikarice Line Crnčić (1879.-1949.). U opisu stambenih prostorija svećenstva navodi se još i tzv. „Strossmayerova soba“, čije je bogato uređenje kao gestu dara zagrebačkim biskupima financirao đakovački biskup Ante Akšamović.¹⁰¹

1.4.3. Svečana dvorana i gombaona

U zgradi tlocrta horizontalno položenog pravokutnika podignutoj u sjeverozapadnome uglu posjeda na Šalati smještene su gombaona za potrebe izvođenja nastave tjelesnog odgoja te

⁹⁹ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 109

¹⁰⁰ Pod nadzorom stručnjaka, zatvorenici kaznionice u Lepoglavi radili su na nekoliko zadataka prilikom opremanja Nadbiskupskog dječakškog sjemeništa. Povjerena im je obrada lima za potrebe krovnih žljebova, sve stolarske radnje kojima su u konačnici izvedena 942 prozora, 768 unutarnjih i 20 vanjskih vrata te izrada navedenog pokućstva pri opremanju nadbiskupskih odaja. NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 104, 107, 124

¹⁰¹ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 124

svečana dvorana koja se koristila za završne školske priredbe i druge izvedbe. Da je pristup svečanoj dvorani bio omogućen i vanjskim korisnicima, vidljivo je već iz reprezentativnijeg rješenja ulaza koji se otvara prema Voćarskoj ulici. Iznad para dvokrilnih vrata postavljen je jedini fasadni skulpturalni ukras čitavoga sklopa: kameni grb u kojemu je kipar Ivo Kerdić (1881.-1953.) spojio motive biskupskog i nadbiskupskog grba (slika 15).¹⁰² Iz prvotno izrađenih nacrti za projekt sjemeništa, koje je 1926. prilikom podnošenja molbe za građevnu dozvolu potpisao Antun Res, vidljivo je da je otpočetka planirano bogatije oblikovanje zgrade gimnazije, naglašeno arkadama rastvorenim hodnikom uz južni zid zgrade u razini prizemlja.¹⁰³ Iz promjedbenih nacrti iz 1929. koje je potpisao Nikola Leandrov¹⁰⁴ vidimo da se u izvedenoj varijanti odustalo od otvorenoga hodnika, a decentan naglasak u oblikovanju postignut je nizom okruglih prozora gombaone.

Gombaona ili sportska dvorana „ukopana“ je u odnosu na profesorski trakt i gimnaziju, točnije, zauzima prostor visinski u razinama njihova podruma i prizemlja. U obje razine povezana je s profesorskim traktom i gimnazijom putem hodnika oblika slova „L“ uz južni i istočni zid zgrade. Pod gombaone izveden je od mješavine pluta i linoleuma, a bila je kapaciteta 50 do 60 pitomaca te opremljena s 327 sprava i pomagala za vježbanje.¹⁰⁵

Iz Voćarske ulice ulazi se u predvorje s dvokrakim stubištem smještenim u sjeverozapadnom uglu zgrade te vidljivim u tlocrtu kao pravokutni istak u prostoru prema sjeveru. Tim je stubištem ostvaren pristup predvorju svečane dvorane na prvome katu zgrade. Sama svečana dvorana visine je dva kata profesorskoga trakta i gimnazije. Hodnikom koji dvoranu ophodi sa zapadne, sjeverne i istočne strane ostvaren je pristup iz profesorskog trakta i gimnazije u razini njihova prva kata, a na isti su način povezani drugi kat navedenih zgrada s balkonima svečane dvorane. Prostor publike spušta se blagim nagibom prema pozornici smještenoj uz istočni zid. Ispod pozornice nalazi se prostor za orkestar, u čijem je volumenu odgovarajući, nešto niži, prostor gombaone. Otvor pozornice istaknut je ukrasnim okvirom kipara Aloisa Kosa, izvedenim u žbuci, s glavom satira u središtu.¹⁰⁶ Svečanu dvoranu krasi i drveni kasetirani strop te bogatije izvedeni prozori (slike 16 i 17).

¹⁰² NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 99

¹⁰³ DAZG, GPZ, GO, Voćarska 106 – Sjemenište, kutija 3251.

¹⁰⁴ Izvedbeni nacrti iz 1935. izrađeni su za potrebe podnošenja uporabne dozvole. Nacrti su potpisani inicijalima „N.L.“, što je, iz podataka dostupnih iz građevnog izvještaja Augusta pl. Pisačića, moguće povezati s graditeljem Nikolom Leandrovim, koji je na projektu sjemeništa bio zaposlen tijekom čitava trajanja izgradnje. DAZG, GPZ, GO, Voćarska 106 – Sjemenište, kutija 3251/1., NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 146.

¹⁰⁵ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 128

¹⁰⁶ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 99

1.4.4. Zgrada gimnazije s tornjem zvjezdarnice

Zgrada gimnazije podignuta je uz sjeverni rub posjeda na Šalati. Tlocrta položena pravokutnika, podijeljena je na zapadno i istočno krilo, koja flankiraju središnji prostor stubišta nad kojim je podignut toranj zvjezdarnice. Glavnom ulazu prilazi se stubištem monumentalnija oblikovanja smještenome u središtu južnoga pročelja te u ravnini s tornjem zvjezdarnice. Prvi krak stubišta vodi do manjega podesta iz kojeg se lijevo i desno pružaju po dva kraka stuba koja vode do natkrivenog trijema. Trijem je razveden četirima stupovima kvadratna presjeka izvedenima bez kapitela i dekoracije, a koji nose balkon u visini prvog kata zgrade. Ostatak pročelja oblikovan je krajnje jednostavno: prozori pravokutna oblika u visini prizemlja, prvog i drugog kata nanizani su u ujednačenom ritmu na pročeljima lijevog i desnog gimnazijskog krila. Podjela pročelja na tri zone prozora dodatno je naglašena plitkim horizontalnim istacima duž pročelja. Iako toranj zvjezdarnice koji se podiže nad glavnim ulazom predstavlja vertikalni naglasak, oblikovanjem pročelja u većoj mjeri dominiraju snažne horizontale trijema, balkona i zona prozora, što je dodatno naglašeno horizontalnim istacima (slika 18).

Prolaskom kroz glavni ulaz stupa se u prostor predvorja i stubišta nad kojim je podignut toranj zvjezdarnice. Stubište je tlocrta slova „U“, ostvareno između svakog kata izmjenom tri kraka i dva podesta, smjera kretanja udesno. Motiv kruga prisutan u oblikovanju vanjskog zidnog plašta kao nizanje okruglih prozora te pri oblikovanju pojedinih drvenih vratnica, na osobito je jedinstven način prenesen i u oblikovanje unutrašnjosti – u motivu segmentnih sfera s donje strane krakova stubišta (slika 19). Tehnička i građevinska dostignuća prve polovice 20. stoljeća omogućila su izvođenje stubišta pomoću konstrukcije koja počiva na armirano betonskoj gredi položenoj pod nagibom koji odgovara podizanju stuba.¹⁰⁷ Segmentne sfere Neidhardtova stubišta moguće je identificirati ne samo kao oblikovni, već i kao konstruktivni element betonskih ljuski. Iako bi za točno određivanje konstrukcije stubišta bilo potrebno sondiranje radi identificiranja slojeva koji nisu vidljivi golom oku, moguće je pretpostaviti da korištena konstrukcija kombinira opisanu armirano betonsku gredu s rasteretnom ulogom ljuski, a prema principu poznatome iz praske podizanja stubišta nad bačvastim i kupolnim svodovima.¹⁰⁸

Prizemlje te prvi i drugi kat zgrade gimnazije slijede gotovo ujednačen raspored prostorija. Učionice i kabineti nanizani su uz južne zidove krila, a komunikacija je ostvarena

¹⁰⁷ Schuster, 1934: 29-30

¹⁰⁸ Schuster, 1934: 28-29

zajedničkim hodnicima koji se pružaju čitavom dužinom sjevernoga zida. U krilima prizemlja i prvoga kata smještene su razredne učionice, pri čemu se u istočnome krilu prvoga kata nalaze i zbornica te sobe za ravnatelja i profesore. Na drugome katu niz prostorija nije prekinut centralno smještenim predvorjem, već se proteže čitavom zgradom, a čine ga manje prostorije koje su služile kao kabineti i laboratoriji za izvođenje nastave iz predmeta prirodnih i tehničkih znanosti te glazbene kulture.¹⁰⁹ Ovdje su pojedine prostorije dodatno međusobno povezane jednokrillnim vratima. U učionici i kabinetu za fiziku smještenome u samom središtu kata sačuvano je do danas izvorno unutarnje uređenje s drvenim klupama i brojnim spravama za izvođenje pokusa u nastavi fizike (slika 20).

Stubište gimnazije nastavlja se iznad drugog kata te vodi prema zvjezdarnici nad petim katom tornja. Toranj je natkriven kupolom u kojoj je smješten teleskop za potrebe izvođenja nastave astronomije. Današnji teleskop stoji na izvornoj drvenoj konstrukciji. Sama kupola je konstrukcije željeznog kostura s drvenom ispunom te ju pokreće električni motor kako bi se prema potrebama korištenja teleskopa mogla otvarati i vrtiti oko svoje vertikalne osi (slika 21).¹¹⁰

1.4.5. Zgrada za časne sestre, refektorij i sjemenišnu bolnicu

U nastavku zgrade gimnazije, u sjevernoistočnome uglu posjeda podignuta je zgrada u koju su smješteni prostori za stanovanje časnih sestara, sjemenišni refektorij te sjemenišna bolnica. Zgrada je podignuta okomito na zgradu gimnazije s kojom je povezana izravnim prolazom na istočnom završetku gimnazije. U podrumskim prostorima zgrade smješten je niz nusprostorija. Stambeni prostori časnih sestara uređeni su u završetku zgrade sjeverno od prolaza prema gimnaziji. Ostatak zgrade uređen je u razinama prizemlja i prvoga kata u blagovaonice s pomoćnim kuhinjskim prostorijama koje se nižu jedna na drugu, dok je na drugome katu bila smještena sjemenišna bolnica, a komunikacija između pojedinih prostorija ostvarena zajedničkim hodnikom uz zapadni zip zgrade. S ciljem olakšavanja dopremanja hrane u zgradi refektorija ugrađena su četiri dizala (slika 22). Glavna prostorija za pripremu

¹⁰⁹ Funkcije pojedinih prostorija naznačene su u izvedbenim nacrtima iz 1935. godine. DAZG, GPZ, GO, Voćarska 106 – Sjemenište, kutija 3251/1

¹¹⁰ Zanimljiv je tijek izrade konstrukcije kupole. Iz Pisačićeva građevnog dnevnika doznajemo da je za izvedbu kupole prvotno tražena ponuda tvrtke Zeiss iz njemačkog grada Jene. Iz Jene su, međutim, poručili kako bi se zbog visoke carine više isplatilo poslati u inozemstvo stručnjaka koji bi naučio kako izraditi takvu kupolu. Savjet je prihvaćen te je bravar Viktor Pandić poslan u Beč, gdje je uz nadzor stručnjaka izradio model prema kojemu je kasnije podignuta kupola sjemenišne zvjezdarnice. NDS-AS, Pisačić, str. 129

jela smještena u podrumu povezana je po jednim dizalom s prizemljem i drugim katom te dvama dizalima s prvim katom.¹¹¹

Sa sjevernom zgradom istočnog stambenog paviljona zgrada refektorija povezana je ranije opisanim spojnim hodnikom. Iz hodnika se stupa u prostor vestibula te dalje u blagovaonice. Na zanimljiv je način ostvarena komunikacija između katova zgrade refektorija, pomoću polukružnog stubišta smještenog u ugaonoj kuli na južnom završetku zgrade.

1.4.6. Đački stambeni paviljoni

Đački stambeni paviljoni podignuti su u četiri zgrade: po dvije zgrade smještene su zrcalno simetrično s obje strane crkve, a sve su zgrade izvorno bile ujednačenog unutarnjeg uređenja. U podrumskim prostorijama smještene su pomoćne i skladišne prostorije, pri čemu je u južnu zgradu zapadnih paviljona smještena kotlovnica. U prizemlju je u svakoj od zgrada bio smješten po jedan tzv. „muzej“¹¹² – prostor za zajedničko učenje kapaciteta pedeset učenika. Na prvom i drugom katu bile su uređene u svakoj zgradi po dvije zajedničke spavaonice kapaciteta 25 učenika između kojih se nalazila po jedna soba za prefekta. Iz sobi za prefekte na prvom katu izlazilo se na balkone. Balkoni istočnih paviljona izvedeni su na istočnim fasadama i površinom znatno manji od balkona na zapadnim pročeljima zapadnih paviljona. Komunikacija između prostorija ostvarena je na sve tri razine pomoću zajedničkih hodnika koji su se pružali u istočnim paviljonima čitavom dužinom zapadnoga zida, a u zapadnim paviljonima, sukladno ostvarenoj zrcalnoj simetriji, čitavom dužinom istočnoga zida. U završecima zgrada bili su uređeni sanitarni čvorovi, osim u slučaju južnih završetaka prvoga kata, gdje su se nalazili izlazi na prethodno opisane balkone na južnim pročeljima.

Istočni i zapadni stambeni paviljoni izvorno su bili povezani spojnim hodnikom u razinama prizemlja i oba kata. Spojni hodnik bio je smješten sjeverno od zgrade crkve s kojom je zatvarao manji otvoreni prostor te je povezivao đačke paviljone na međusobnom spoju južnih i sjevernih zgrada.

1.4.7. Sjemenišna crkva

Zgrada sjemenišne crkve sadrži dva osnovna molitvena prostora – kriptu otvorenu vanjskim korisnicima te iznad nje kapelu rezerviranu za sjemeništare. U oba su prostora glavni oltari

¹¹¹ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 126

¹¹² NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 10

smješteni u sjevernim završecima te okrenuti prema jugu. Južno pročelje oblikovano je monumentalnije od ostatka sklopa. U razini prizemlja ostvaren je ulaz u kriptu centralno smještenim dvokrilnim drvenim vratima, ukrašenima motivom kruga u obliku četiri stupca s po sedam okruglih polja u staklu. Taj se motiv ponavlja i u dva okrugla prozora postavljena s obje strane ulaznih vrata. Lijevo i desno pružaju se po dva kraka stubišta ograđenih jednostavnim željeznim rešetkama, a koja vode do otvorene terase s jednako oblikovanom željeznom ogradom. Na prostor terase nastavlja se trijem kojim je natkriven ulaz u sjemenišnu kapelu. Trijem je rastvoren četirima stupovima kvadratnog presjeka, bez kapitela (ujednačena oblikovanja sa stupovima ulaznoga trijema gimnazijske zgrade). Sam ulaz u kapelu ostvaren je centralno smještenim dvokrilnim drvenim vratima s motivom kruga, jednakima onima na ulazu u kriptu. Trijem je kao i ostatak sklopa natkriven krovom od opeke, nad kojim se uzdiže zaključak glavnoga broda s bazilikalnim osvjetljenjem. Ono je natkriveno dvostrešnim krovom od opeke, koji je na južnome pročelju zaključen zabatom u ravnini s ulazima u kriptu i kapelu. U zabatnome polju izveo je kipar Alois Kos skulpturalni ukras naziva „Božje oko“.¹¹³ U samome središtu zabata nalazi se motiv oka smješten na bijelo polje trokutna oblika, iz kojega se u svim smjerovima šire zlatne zrake, tvoreći svojim pružanjem oblik još jednog, većeg trokuta.

Horizontalna podjela zgrade na dva molitvena prostora u vanjskom je oblikovanju, osim odvojenim ulazima, naglašena i obradom pročelja. Donja zona kripe, vanjski plašt stubišta i stupovi trijema do visine koja odgovara visini ograde terase opločeni su kulirom, dok ostatak pročelja krasi žbukana fasada jednaka kao i u oblikovanju ostatka sklopa. Prostorno rješenje ulaza odaje korisniku pri prilasku južome pročelju određenu distanciranost molitvenoga prostora kapele na katu. Dok se u prostor kripe stupa izravno, ulaskom kroz prva vrata na koja nailazimo, do ulaza u sjemenišnu kapelu valja prvo proći stubištima, terasom, zatim trijemom. Zbog rješenja dvokrakih stubišta oslonjenih o pročelje te uvlačenja ulaznih vrata kapele pod trijem, ona pri prvome prilasku zgradi crkve nisu niti vidljiva korisniku, čime se pojačava dojam rezerviranosti gornjeg molitvenog prostora za posebnu namjenu (slika 23).

Trobrodna sjemenišna kapela tlocrta je izduženoga pravokutnika. Polukružno zaključeno svetište izvedeno je u širini glavnoga broda s oltarom okrenutim prema jugu (slika 24). U sjevernim završecima bočnih brodova smještene su po dvije bočne kapele s oltarima okrenutima također prema jugu, dok su u preostali prostor bočnih brodova smještene po dvije drvene ispovjedaonice (slika 27). Glavni je brod rastvoren prema bočnim brodovima

¹¹³ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 99

arkadama stupova kvadratnog presjeka bez kapitela, kakvi su prisutni i u vanjskom oblikovanju sklopa. Kapela je nadsvođena drvenim kasetiranim stropom (slika 29), a nad križištem je podignuta kupola izvedena u drvenoj konstrukciji s bakrenim pokrovom.¹¹⁴ U južnom završetku kapele nad ulaznim je prostorom podignuto pjevalište s orguljama (slika 25). Oblikovanjem pjevališta unesen je u južni zaključak kapele horizontalni naglasak, koji uspostavlja dinamičan odnos sa stupovima arkada. Balkon pjevališta pruža se čitavom širinom crkve, odnosno kroz sva tri broda, pri čemu svojim smještajem presijeca masivne stupove kvadratnoga presjeka. Fokus na izmjeni elemenata horizontalnog i vertikalnog naglasaka osobito dolazi do izričaja zahvaljujući ogoljevanju zidnog plašta od arhitektonskog ukrasa i korištenju stupova bez kapitela.

Polukružno zaključeno svetište uzdignuto je od ostatka prostora kapele za četiri stube te je zidnim oslikom podijeljeno u dvije zone. Zone donje tamnije i gornje svjetlije obojane žbuke dijeli naslikana traka s motivom pletera. Zid svetišta pod krovom je rastvoren nizom okruglih prozora. U svetištu je centralno smješten oltar izrađen od bijelog mramora, koji nosi sliku Ljube Babića s prikazom „Sv. Srca Isusova“.¹¹⁵ Oltar oblikovanjem asocira na hram: oltarnu sliku uokviruju dvije lezene koje nose peterokutni zabat, a tu središnju kompoziciju uokviruje sa svake strane po jedan niži stup (slika 26).

Bočni oltari izvedeni su od crvenog mramora te također nose slike Ljube Babića, izvedene u tehnici ulja na platnu. Oltar sjeverne kapele zapadnog bočnog krila nosi sliku s prikazom Bogorodice s djetetom. Prikaz je smješten u cvjetni vijenac ovalna oblika, u čijem podnožju nalazimo naslikano polje predele s prikazom sjemenišnoga sklopa. Oltar u južnoj kapeli zapadnog bočnog broda nosi sliku s prikazom sv. Terezije od Maloga Isusa. Oltar sjeverne kapele istočnog bočnog broda nosi sliku s prikazom sv. Josipa, zaštitnika Crkve. Njegovo značenje dodatno je naglašeno prikazom krajolika u pozadini, u kojem prepoznajemo arkade i crkvu sv. Petra u Rimu. Oltar južne kapele istočnog bočnog broda nosi sliku s prikazom trojice svetaca mladića – sv. Alojzija Gonzage, sv. Stanislava Kostke i sv. Ivana Berhmansa, u činu klanjanja Presvetome na prikazanom oltaru. Odabir teme trojice svetaca zaštitnika mladeži jasno je vezan uz dječjačko sjemenište (slika 28).

Svetište je u prostoru smješteno između južnih završetaka zgrada stambenih paviljona, s kojima je povezano putem hodnika okomito položenih na zgradu crkve pri južnome dnu svetišta. Sjeverno od spojnih hodnika smještene su sa svake strane svetišta prostorije sakristije te su izvedena stubišta koja vode u prostor kripe.

¹¹⁴ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 133

¹¹⁵ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 131

Glavni, južni ulaz u kriptu vodi kroz predvorje u jednostavno izvedenu prostoriju tlocrta uzdužnog pravokutnika zaključenog ravnim zidom. Površina i smještaj ove prostorije odgovaraju glavnome brodu kapele na prvome katu, dok su u ravnini s bočnim brodovima kapele na ovoj visinskoj razini podignute arkade u vanjskom zidnom plaštu crkve. Iza pravokutne prostorije za molitvu nalazi se polukružno zaključena prostorija spremišta (smještajem ispod svetišta kapele). Prostor kripe natkriven je armirano betonskim stropom čije oblikovanje ukazuje na njegovu konstrukciju (slika 30). Snažnije su istaknute poprečne grede krupnijih dimenzija koje natkrivaju prostoriju čitavom njenom širinom. Zajedno s uzdužnim gredama manjih dimenzija tvore konstruktivnu mrežu, u oblikovanju dodatno istaknutu ličenjem gredi u bijelu boju, dok su kasetirana polja žute boje jednake ostatku zidova kripe. Iako obučeno u žbuku, takvo oblikovanje stropa izgledom asocira na svođenje industrijskih hala transparentnom skeletnom konstrukcijom.

U svetištu kripe izvorno se nalazio oltar od hrastovine ukrašen bogatom rezbarijom, izrađen prema idejnoj skici umjetnice Line Crnčić te detaljnijim nacrtima arhitekta Vinka Rauschera.¹¹⁶ Lina Crnčić autorica je i slike na oltaru kripe, s prikazom sv. Antuna Padovanskog koji u naručju drži dijete Isusa (slika 31). Na slici je prikazana i svećeničkafigura koja u rukama nosi maketu sjemeništa te je prinosi malome Isusu i sv. Antunu. Figura svećenika nosi plašt i kalotu ljubičaste, biskupske boje te biskupski prsni križ. Budući da prinosi maketu sjemeništa, možemo zaključiti da se radi o prikazu nadbiskupa dr. Antuna Bauera. Gesta prinosa makete crkve može upućivati na sveca kojemu je crkva posvećena ili pak na naručitelja, a u ovome slučaju njome je simbolično iskazano priznanje velikih zasluga nadbiskupa Bauera pri realizaciji sjemeništa. U pozadini slike polukružno zaključeni prozor otvara pogled prema krajoliku u kojemu prepoznajemo, ponovno prikazane, zgrade sjemenišnoga sklopa.

¹¹⁶ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 131

2. PROMJENE U KORIŠTENJU SJEMENIŠNOGA SKLOPA I DEFINIRANJE SPOMENIČKE VRIJEDNOSTI

„Odnos prema djelu mjenja se s vremenom, no djelo samo nosi uvijek svoju osnovnu umjetničku namjeru i misao.“¹¹⁷

2.1. Recepcija i percepcija izgradnje Nadbiskupskog dječaćkog sjemeništa

Da je izgradnja sklopa Nadbiskupskog dječaćkog sjemeništa na Šalati bila projekt od iznimnog značenja za Nadbiskupiju zagrebačku jasno je iz opsežnog i predanog rada tijekom zasjedanja pripremnog i građevnog odbora, kao i svečanosti kojima su se obilježili događaji početka i završetka gradnje. Dana 25. lipnja 1927. položen je i blagoslovljen kamen temeljac u podrumskom hodniku zgrade gimnazije (slika 32).¹¹⁸ Svečani događaj predvodio je nadbiskup dr. Antun Bauer, a prisustovao mu je čitav niz crkvenih uglednika, predstavnika državne i gradske vlasti, zatim arhitekt Juraj Neidhardt i članovi građevnog odbora te brojni novinari. Među najznačajnijim sudionicima valja istaknuti papinskog nuncija za Kraljevinu SHS Ermenegilda Pellegrinettija, đakovačkog biskupa dr. Antu Akšamovića, senjsko modručkog biskupa dr. Josipa Marušića, ministra vjere Milana Skršića, ministra prosvjete Velju Vukičevića te gradonačelnika Vjekoslava Heinzla.¹¹⁹

U tjedniku *Katolički list* svečanosti blagoslova kamena temeljca posvećene su početne stranice dvaju uzastopnih brojeva: jednom radi najave događaja, a potom i s ciljem izvještavanja o njegovu održavanju. U tekstu najave iznesen je opsežan pregled svih događaja, odluka i napora koji su prethodili izgradnji sjemeništa na Šalati, a istaknuto je i značenje Nadbiskupske gimnazije kao obrazovne ustanove.¹²⁰ Izneseni su ukratko i osnovni podaci o projektu, a naglasak je stavljen na iskazivanje zahvalnosti zbog njegove realizacije. U sljedećem broju objavljen je i izvještaj s održanoga blagoslova. U cijelosti je prenesen govor nadbiskupa dr. Antuna Bauera, kojim je izrazio koliko je značenje projekt sjemeništa imao za njega osobno, rekavši tom prilikom: „Sve što sam mogao i smogao, cijelo srce i dušu, posvetio sam ovom velikom djelu [...]“¹²¹

¹¹⁷ Premierl, 2009: 340

¹¹⁸ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 159

¹¹⁹ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 159-161

¹²⁰ Bakšić, 1927: 349-350

¹²¹ N.N., 1927a: 366

Prisutni novinari popratili su događaj izvještajima u tiskovinama. Dnevnik *Obzor* na sam dan posvećenja temeljnog kamena najavljuje događaj unutar rubrike „Domaće vijesti“. Napominje se da će posvećenju prisustvovati papinski nuncij Pellegrinetti te đakovački i križevački biskupi, a u kratkome opisu projekta naglašeno je da će sjemenište na Šalati biti najveći zavod tog tipa u državi, čijih će sedam zgrada činiti „mali gradski četvrt za sebe.“¹²² U sutrašnjem broju *Obzora* u istoj je rubrici objavljeno kratko izvješće s održane posvete.¹²³

U srpanjskom broju tjednika *Svijet* vijesti o početku gradnje sjemeništa na Šalati posvećena je čitava stranica uz dvije fotografije makete projekta i fotografiju sa samog događaja (slika 33).¹²⁴ U popratnome tekstu navedeni su najznačajniji uzvanici i istaknuta zalaganja nadbiskupa Bauera pri ostvarenju projekta, kao i pomoć đakovačkog biskupa Akšamovića u financiranju. Nadalje je ukratko predstavljen Neidhardtov projekt, pri čemu su osobito istaknute veličina projekta, pa autor tako prenosi da će se na Šalati „izgradit[i] jedan čitav mali gradić“, te uređenje sjemeništa „po principima savremene tehnike“.¹²⁵

Nedugo pred posvetu sjemenišne kapele, sklop na Šalati posjetio je dana 3. lipnja 1931. tadašnji kralj Kraljevine SHS, Aleksandar I. Karađorđević. *Katolički list* prenio je da je kralj „izrazio veliko zadovoljstvo nad uzornim uređenjem zavoda.“¹²⁶

Ništa manje uzvišeno od polaganja kamena temeljca obilježena je i posveta kapele Presveta srca Isusova, dana 15. listopada 1931. Na svečanost su bili pozvani svi uzvanici koji su prisustvovali polaganju kamena temeljca, a skladatelj Božidar Širola skladao je za tu prigodu posebnu „Svečanu Misu“.¹²⁷

U tjedniku *Katolički list* posveta sjemenišne kapele popraćena je kratkim izvještajem, nešto skromnije nego što je to bio slučaj s ranijim tekstovima o blagoslovu temeljnog kamena. Istaknut je ponovno značaj čitavog projekta sjemeništa: „Na licu preuzvišenog g. natpastira dra Antuna Bauera vidjelo se da odsijeva neobična radost i zadovoljstvo, kad je dovršeno tako veliko i važno djelo ne samo za zagrebačku nadbiskupiju nego i za čitavu našu državu.“¹²⁸

U dnevnim novinama *Obzor* izašao je na dan posvećenja crkve kratak tekst u rubrici „Domaće vijesti.“ U izvještaju o posvećenju sjemenišne kapele stoji da su se svečanoj misi koju je predvodio nadbiskup Bauer svojim prisutstvom pridružili izaslanik kralja general Marić,

¹²² N.N., 1927b: 3

¹²³ N.N., 1927c: 3

¹²⁴ N.N., 1927d: 30

¹²⁵ N.N., 1927d: 30

¹²⁶ N.N., 1931a: 299

¹²⁷ NDS-AS, Pisačić, 1934, str. 162

¹²⁸ N.N., 1931b: 526

komandant divizije Damjanović, ban dr. Perović, izaslanik gradonačelnika dr. Srkulj te niz predstavnika akademije znanosti i umjetnosti, sveučilišta i društava.¹²⁹

2.2. Promjene u korištenju sjemenišnoga sklopa u odnosu na njegove izvorne namjene

2.2.1. Adaptacija đачkih stambenih paviljona za potrebe Vojne bolnice

Počevši s rujnom 1937. godine uprava Nadbiskupskog dječakog sjemeništa povjerena je na idućih četrdeset godina, točnije do jeseni 1998., svećenicima isusovačkoga reda.¹³⁰ Tijekom toga razdoblja uslijedile su za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata najburnije godine u povijesti rada ove ustanove. Već od 1941. godine, dio prostorija sjemeništa na Šalati zaposjele su postrojbe nacionalsocijalističke njemačke vojske te njima savezničke vojne postrojbe Nezavisne Države Hrvatske. Taj čin označava prekid u korištenju izvorne namjene sjemeništa, koji možemo okarakterizirati i konačnim, budući da se namjena korištenja sklopa isključivo za potrebe obrazovanja i duhovnog odgoja sjemeništara do danas nije ponovno ostvarila u kapacitetima u kojima je izvorno predviđena. Zgrade istočnih i zapadnih stambenih paviljona počele su se tada koristiti za potrebe smještaja vojnika, a zgradu gimnazije zajedno s tornjem zvjezdarnice preuzele su vojne zrakoplovne postrojbe.¹³¹ Unatoč otežanim uvjetima i znatno umanjenom raspoloživom prostoru, u sjemeništu se u navedenom i predstojećem razdoblju kontinuirano provodila nastava, osiguravao smještaj sjemeništarcima te su svakom školskom godinom upisivani novi polaznici. Financijske prilike za vrijeme trajanja rata, tadašnji rektor sjemeništa Andrija Glavaš opisao je kao „oskudic[u] ili nestašic[u]”.¹³²

¹²⁹ N.N., 1931c: 3

¹³⁰ NDS-AS, Zvonimir Medvidović, „Arhiva – povijest sjemeništa“, nedatirani tekst (nadalje ovom kraticom: NDS-AS, Medvidović, str. 3)

Zvonimir Medvidović po zanimanju je geodetski inženjer, no pri Nadbiskupskom dječakom sjemeništu je 1965. bio zaposlen kao računovođa. Po završetku te službe, posvetio se radu na prikupljanju i uređivanju građe koja čini današnji fond arhiva sjemeništa. U tekstu naslovljenom „Arhiva – povijest sjemeništa“ donosi kronologiju značajnih trenutaka iz povijesti sjemenišnoga sklopa, s fokusom na promjene u njegovom funkcioniranju. Podaci izneseni u tome tekstu dodatno su potkrijepljeni u razgovoru s g. Zvonimirom Medvidovićem, dana 2. rujna 2014.

¹³¹ NDS-AS, Andrija Glavaš, „Najburnije razdoblje sjemeništa – sjećanja na neke događaje“, nedatirani tekst (nadalje ovom kraticom: NDS-AS, Glavaš, str. 1)

Tekst naslova „Najburnije razdoblje sjemeništa – sjećanja na neke događaje“ potpisuje Andrija Glavaš, rektor Nadbiskupskog dječakog sjemeništa u razdoblju od 1944. do 1947. godine. Njegovo ime nalazimo pod samim naslovom teksta potpisano te naknadno prekriziženo, no prema godinama koje navodi u tekstu i prisjećanju na opisane događaje iz gledišta rektora te u prvome licu, moguće je zaključiti da rektor Andrija Glavaš jest autor toga teksta.

¹³² NDS-AS, Glavaš, str. 6

Po završetku Drugog svjetskog rata počinje „razdoblje najburnijih odnosa između Katoličke crkve i jugoslavenske komunističke vlasti“, koje je potrajalo do prekidanja diplomatskih odnosa između Svete Stoline i Jugoslavije krajem 1953.¹³³ Takva se situacija vidjela i u sudbini Nadbiskupskog dječjačkog sjemeništa. Umjesto vraćanja sjemeništa u njegove izvorne namjene, postrojbe njemačkih vojnika i NDH zamijenile su pristigle vojne snage narodnooslobodilačkog pokreta. Njihova nastojanja da se sjemenišni sklop ubuduće koristi za potrebe vojne bolnice dovela su do sklapanja ugovora o iznajmljivanju istočnih i zapadnih đakačkih paviljona te dogovorom o njihovoj prenamjeni i izgradnji spojnog krila na prostoru izvorno podignutog spojnog hodnika između stambenih paviljona.¹³⁴ Projekt je izveden prema nacrtima arhitekta Franje Zvonimira Tišine (1910.-1984.) nastalima 1952. godine.¹³⁵

Prenamjena zgrada đakačkih paviljona izvedena je adaptacijom postojećih gabarita zgrada kroz uređenje većeg broja manjih prostorija različitih namjena umjesto prethodno uređenih, većih spavaonica (kapaciteta po 25 kreveta za sjemeništarce). Točnije, u sjevernoj zgradi zapadnog paviljona uređene su bolesničke sobe za oporavak pacijenata, a u južnoj operacijske sale i prateće nusprostorije.¹³⁶ Na južnim završecima zgrada uređene su prostorije za dnevni boravak, što upućuje na zaključak da su ovom pregradnjom zatvorene postojeće otvorene loggie na prvim katovima zgrada. S iznimkom prizemlja sjeverne zgrade zapadnog paviljona, gdje je zadržan hodnik uz južni zid, projektom pregradnje ostvarena je drugačija komunikacija između prostorija. Novo rješenje sastoji se od središnjega hodnika smjera pružanja sjever-jug iz kojeg se ulazi u odvojene prostorije nanizane uz istočne i zapadne zidove. U nacrtima su označene predviđene funkcije prostorija. U prizemlju zgrada bila je smještena ortopedsko-traumatološka kirurgija s predviđenim kapacitetom 40 do 45 kreveta, na prvom katu opća kirurgija kapaciteta 91 do 96 kreveta, na drugom katu sjeverne zgrade neokirurgija i urologija kapaciteta 34 do 36 kreveta te na drugom katu južne zgrade kirurgija čeljusti i plastična kirurgija kapaciteta 28 do 37 kreveta.

Na mjestu postojećeg spojnog hodnika između zgrada istočnih i zapadnih đakačkih paviljona, preciznije, na spoju njihovih sjevernih i južnih zgrada, podignuto je spojno krilo bolnice (slike

¹³³ Akmadža, 2002: 9

¹³⁴ Ugovor je sklopljen između Nadbiskupskog Duhovnog Stola kao vlasnika sjemeništa i Vojne pošte broj 3658, prema odredbi Ministarstva obrane FNRJ Jugoslavije. DAZG, GPZ, GO, Voćarska 106 – Sjemenište, kutija 3251/2: Ugovor o zakupu zgrada i zemljišta od 30. siječnja 1953.

¹³⁵ Nacrti za prenamjenu đakačkih stambenih paviljona i izgradnju spojnog krila pohranjeni su u Državnom arhivu u Zagrebu: DAZG, GPZ, GO, Voćarska 106 – Sjemenište, kutija 3251/2.

¹³⁶ Dokumentaciji dostupnoj u navedenom fondu Državnog arhiva u Zagrebu priloženi su nacrti za prenamjenu zapadnog krila i spojnog hodnika te se daljnja analiza projekta Franje Zvonimira Tišine temelji na njima. Nacrti za pregradnja istočnih stambenih paviljona nisu pronađeni, a zbog današnjeg korištenja od strane privatnih institucija koje su preuzele navedene prostore u najam, njihov obilazak nije bio moguć te će se zbog nemogućnosti utvrđivanja njihova stanja nakon prenamjene, analiza zadržati na opisu zgrada zapadnih paviljona.

34 i 35). U središte sjevernog i istočnog pročelja postavljeni su glavni ulazi kojima se pristupa iz prostora trga ispred zgrade gimnazije te iz prostora koji s južne strane zatvaraju zgrada crkve i južne zgrade stambenih paviljona. Glavni ulaz sjevernog pročelja natkriven je trijemom te mu se pristupa manjim stubištem od šest stuba. Oblikovanje sjevernog pročelja spojnog krila izvedeno je nenametljivo u odnosu na postojeću situaciju (slike 36 i 37). Zonu prizemlja čini staklena stijena, dok je u zonama prvog i drugog kata pročelje rastvoreno prozorima pravokutna oblika u ujednačenome ritmu. Zona prizemlja uvučena je u odnosu na ravninu ostatka pročelja te se ritam prozora uspostavljen na prvom i drugom katu ovdje odražava u primjeni četiriju stupova okrugla presjeka i crvene boje. Spojno krilo natkriveno je ravnim krovom. Popisujući izvedene projekte arhitekta Franje Zvonimira Tišine, Aleksander Laslo ocijenio je njegovu adaptaciju sjemeništa na Šalati kao „kvalitetnu i suzdržanu, transparentnu intervenciju na Neidhardtovu kompleksu.“¹³⁷

Spojno krilo prati jednak tlocrt kroz prizemlje i katove. U središtu je smješten ulazni prostor sa stubištima prema katovima. Prema istoku i zapadu pruža se središnji hodnik koji završava daljnjim stubištima za komunikaciju s katovima. Iz središnjeg hodnika ulazi se u manje prostorije nanizane uz sjeverno i južno pročelje zgrade. U tlocrtu spojnog krila naznačene su i predviđene funkcije zgrada istočnih i zapadnih đачkih paviljona nakon prenamjene, iz kojih čitamo da su zgrade zapadnih paviljona trebale smještati odjel kirurgije, a zgrade istočnih paviljona odjel interne medicine.

Zgrade đачkih stambenih paviljona koristile su se za potrebe vojne bolnice sve do iseljenja 1988. godine.¹³⁸ Tijekom gotovo pola stoljeća korištenja velikoga dijela sjemenišnoga sklopa za naknadno uvedene namjene, funkcije obrazovanja i duhovnog odgoja sjemeništara nису se mogle provoditi u izvorno zamišljenim kapacitetima. Velikim trudom i nastojanjima uprave i nastavnog osoblja sjemenište je nastavilo funkcionirati koristeći dostupne prostorije. Budući da je preuzimanjem stambenih paviljona prekinut izravan prohod iz ostatka sjemenišnih zgrada prema zgradi crkve, s upravom vojne bolnice morao se postići dogovor o korištenju molitvenih prostora. Oni su tijekom toga razdoblja bili dostupni isključivo sjemeništarcima, bez omogućenog pristupa vanjskim korisnicima.¹³⁹

¹³⁷ Laslo, 1994: 20

¹³⁸ N.N., 2004: 87

¹³⁹ Podaci o promjenama u korištenju sjemeništa prikupljeni su razgovorima s rektorom Domagojem Matoševićem, dana 21. kolovoza 2014. te dana 12. studenog 2015.

2.2.2. Ostale promjene u korištenju sjemenišnoga sklopa do danas

Spomenuti početak jugoslavenske komunističke vlasti te njemu slijedeće razdoblje zaoštavanja odnosa prema Katoličkoj Crkvi u Hrvatskoj odrazili su se na daljnju sudbinu Nadbiskupskog dječakog sjemeništa. U studenome 1945. godine donesen je Zakon o provođenju agrarne reforme i kolonizacije na području Federalne Hrvatske, čime je crkvenim ustanovama i zakladama na području Nadbiskupije zagrebačke oduzeto oko 82% prethodno posjedovanog zemljišta. Samome sjemeništu na Šalati time je oduzeto poljoprivredno obradivo zemljište površine 443 j. 1228 čhv.¹⁴⁰ U nizu poteza komunističke vlasti kojima se promjenom vlasničkih odnosa oduzimala crkvena imovina u korist države, sljedeći koji se ticao Nadbiskupskog dječakog sjemeništa bilo je provedenje Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta iz 1958., drugoga po redu zakona o nacionalizaciji.¹⁴¹ S njime u skladu, u studenome 1959. godine doneseno je rješenje o stavljanju zgrada sjemeništa pod državni organ upravljanja, na koje je uprava sjemeništa odgovorila tužbom te se već iduće godine uspjela izboriti za poništavanje rješenja o nacionalizaciji.¹⁴²

Usporedno s osnivanjem vojne bolnice u prostorima sjemeništa, dijelove sklopa počelo je koristiti poduzeće *Jadran film*, a kasnije *Dubrava film*. Novu namjenu tako su privremeno dobili prostori svečane dvorane i gombaone te neke od prostorija profesorskog trakta, koji su se u novim funkcijama koristili do spajanja dvaju poduzeća i preseljenja sa Šalate sredinom 1960-ih godina.¹⁴³

Nedugo po osamostaljenju Republike Hrvatske promjene stupaju i u radu sjemenišne gimnazije, koja se tom prilikom odcijepila od sjemeništa i počela djelovati kao Nadbiskupska klasična gimnazija s pravom javnosti, a od školske godine 2006.-2007. gimnaziju su počele pohađati i djevojke.¹⁴⁴

Upravljanje Međubiskupijskim sjemeništem u Zagrebu od 1993. vraćeno je biskupijskim svećenicima.¹⁴⁵ Ono danas ima znatno manji broj polaznika nego što je predviđeno

¹⁴⁰ Akmadža, 2002: 106

¹⁴¹ Akmadža, 2002: 131

¹⁴² Kao državni organ upravljanja određena je Vojna pošta 7520-27 u Zagrebu. NDS-AS, Vrhovni sud Narodne Republike Hrvatske, Ur. broj U-3345-1960-7, Presuda o uvažavanju tužbe od 29. listopada 1960.

¹⁴³ *Jadran film* je najstarije i najveće hrvatsko poduzeće za proizvodnju i distribuciju filma, osnovano u Zagrebu 1946. godine. Kao njegov ogranak izdvojilo se poduzeće *Dubrava film* koje je u razdoblju od 1956. do 1962. djelovalo samostalno. Škrabalo, 1986: 598

¹⁴⁴ Podaci su prikupljeni razgovorima s rektorom Domagojem Matoševićem, dana 21. kolovoza 2014. te dana 12. studenoga 2015.

¹⁴⁵ N.N., 2004: 88

osiguranim kapacitetima sjemenišnoga sklopa. U akademskoj godini 2015.-2016. upisano je 38 sjemeništara.¹⁴⁶ Stoga se u funkciji sjemeništa danas koriste profesorski trakt kao upravna zgrada, zapadne zgrade đачkih stambenih paviljona za stanovanje polaznika te sjemenišna crkva. Oba molitvena prostora crkve, kapela i kriptu, otvorena su sjemeništarcima kao i javnim korisnicima. Ovisno o potrebama, odnosno odazivu vjernika, za služenje svete mise koristi se manji prostor kripe ili, rjeđe, veći prostor kapele.¹⁴⁷

Zgrade istočnih đачkih paviljona danas se izdaju u najam vanjskim korisnicima. Tako su u južnoj zgradi istočnih paviljona smještene prostorije radijske postaje Hrvatskog katoličkog radija.¹⁴⁸

Od 2000. godine dio prostorija sjemenišnoga sklopa uzela je u najam Američka međunarodna škola u Zagrebu.¹⁴⁹ Preciznije, za potrebe te obrazovne ustanove koriste se dijelovi sjeverne te čitava južna zgrada istočnih đачkih paviljona. Prostor manjeg vanjskog dvorišta koji zgrada sjemenišne crkve zatvara s naknadno podignutim spojnim krilom između stambenih paviljona uređen je kao dvorište za vanjski boravak polaznika škole (slika 38).

Dio prostora nekadašnje vojne bolnice danas se ponovno koristi u srodnoj funkciji zdravstvene ustanove, a prenamijenjenoj u odnosu na izvornu stambenu. Poliklinika *Medikol* od 2005. godine unajmljuje dio prostorija sjeverne zgrade istočnih stambenih paviljona (koju, dakle, dijeli s Američkom međunarodnom školom) te spojno krilo između stambenih paviljona, podignuto prema projektu Franje Zvonimira Tišine.¹⁵⁰

Kroz godine, promjene je doživio i prostor u neposrednom okruženju sjemenišnoga sklopa, koji je u godinama njegova podizanja bio pretežno neizgrađen. Prethodno je u ovome radu istaknuto kako je upravo to obilježje terena na Šalati pogodovalo odluci o odabiru lokacije koja je pružala uvjete za određenu razinu osamljivanja i odvajanja sjemeništa u odnosu na ostatak grada. Godine 1961. parcelacijom zemljišta na padinama sjeverno i istočno od sjemenišnoga sklopa prema ulici Horvatovac otvorena je mogućnost njihove izgradnje.¹⁵¹ Kao rezultat, danas u tome pojasu svjedočimo gustoj stambenoj izgradnji duž probijene

¹⁴⁶ Podatak je preuzet s internetskih stranica Međubiskupijskog dječackog sjemeništa:

<<http://www.sjemeniste.hr/index.php/o-nama/sjemenistarci.html>>, datum pristupa 1. studeni 2015.

¹⁴⁷ Podaci o današnjem funkcioniranju Međubiskupijskog sjemeništa prikupljeni su razgovorima s rektorom Domagojem Matoševićem, dana 21. kolovoza 2014. te dana 12. studenog 2015.

¹⁴⁸ Hrvatski katolički radio djeluje u prostorijama na adresi Voćarska 106 od osnutka u svibnju 1997. Podaci preuzeti s internetskih stranica Hrvatskog katoličkog radija: <<http://www.hkr.hr/?sec=4&pid=30>>, datum pristupa: 26. listopada 2015.

¹⁴⁹ Podatak preuzet s internetskih stranica Američke međunarodne škole u Zagrebu:

<<https://www.aisz.hr/about-aisz/history.html>>, datum pristupa: 26. listopada 2015.

¹⁵⁰ Podatak preuzet s internetskih stranica Poliklinike *Medikol*:

<<http://www.medikol.hr/o-nama/o-nama-povijest-i-razvoj/>>, datum pristupa: 26. listopada 2015.

¹⁵¹ NDS-AS, Medvidović, str. 5

Babonićeve ulice (slika 39). Sjeverno podno sjemenišnoga sklopa danas su smješteni tereni teniskog centra *Mala Šalata*.¹⁵²

2.3. Radovi na održavanju sjemenišnoga sklopa

Ratno razdoblje tijekom kojega se sjemenišni sklop na Šalati koristio u funkciji zdravstvene ustanove, naknadno dodane namjene znatno različita karaktera i većih kapaciteta od izvorno predviđenih, ostavilo je traga na stanju građevina. Iz izvještaja Komisiji za utvrđivanje ratne štete, sastavljenog u ožujku 1946. godine, saznajemo o lošem stanju očuvanosti u kojem je sjemenište zatekla narodnooslobodilačka vojska pri preuzimanju prostora stambenih paviljona po svršetku Drugoga svjetskog rata. Preopterećeno korištenje sklopa bilo je najnepogodnije za nusprostorije i pogone, poput kuhinje, praonice i strojeva za centralno grijanje, no štetu su pretrpili i ostali dijelovi sjemeništa pa tako u izvještaju stoji da su „zgrade silno [...] istrošene, da se samo sa krparenjem dadu još donekle upotrijebljivati.“¹⁵³ U narednim godinama bili su kontinuirano prisutni problemi preopterećenih kapaciteta i nemogućnosti upravljanja čitavim sklopom. Daljnje održavanje sjemenišnih zgrada uslijed opisanih uvjeta bilo bi moguće opisati upravo kao „krpanje“, točnije, obavljanje popravaka manjih i većih razmjera prema potrebi i nužnosti. O tome nam svjedoče sačuvani prijepisi narudžbi građevnog materijala.¹⁵⁴

Nakon zatvaranja vojne bolnice postalo je moguće ponovno uspostavljanje nadzora nad zgradama sjemeništa, čime je olakšano i njihovo održavanje. Danas odvojene institucije Međubiskupijskog sjemeništa i Klasične nadbiskupske gimnazije za poslove održavanja zadužile su domare, a među zaposlenicima našao se i konzervator-restaurator Pero Čavara, koji na sjemeništu radi od 1993. godine.¹⁵⁵ Pero Čavara specijalizirao se za radove na konzerviranju i restauriranju predmeta od drva pa je, između ostalog, zadužen za održavanje stolarije, poput prozora, unutarnjih vrata i namještaja. Uslijed propadanja drva izazvanog vremenskim uvjetima, djelovanjem štetočina te protokom vremena, stolariju je nužno kontinuirano održavati (slika 40). To se izvodi prema principu održavanja ili zamjene dotrajalih dijelova novima, koji materijalom i izgledom prate izvorno stanje, a prije samog

¹⁵² Podatak preuzet s internetskih stranica teniskog centra *Mala Šalata*:

< <http://www.malasalata.hr/kakodonas.html> >, datum pristupa: 26. listopada 2015.

¹⁵³ Izvještaju je priložen i numerirani popis ratnih šteta, a procjena ukupnog iznosa troškova potrebnih popravaka iznosila je 9.985.000 dinara. NDS-AS, Izvještaj komisiji za utvrđivanje ratne štete od 28. ožujka 1946.

¹⁵⁴ Primjer je molba upućena Komisiji za vjerske poslove pri Predsjedništvu Vlade Narodne Republike Hrvatske u studenom 1950., kojom se traži financiranje nabavke 150 m² stakla i 3.000 kg cementa za, kako stoji, „najnužnije potrebne popravke.“ NDS-AS, Dječjačko sjemenište Zagreb, Molba za staklo i cement od 6. studenoga 1950.

¹⁵⁵ Podaci su prikupljeni u razgovoru s g. Perom Čavarom, dana 12. studenoga 2015.

zahvata provode su povijesno umjetnička istraživanja te ispitivanja korištenih materijala. Poslovi održavanja uključuju radnje poput dezinsekcije, stolarske konsolidacije, čišćenja, rekonstrukcije dijelova koji nedostaju, retuširanja, završne obrade površina, tapetarskih radova. U dva navrata konzervator restaurator Čavara izveo je i opsežnije obnove stolarije. Godine 1997. izveo je restauriranje svih vratnica na pročeljima sjemeništa, restauriranje crkvenih klupa te rekonstrukciju okruglih prozora i propovjedaonice. Nadalje, godine 2011. izveo je restauriranje svih ulaznih vrata od hrastovine s okruglim staklenim poljima (slike 41 i 42), zatim restauriranje drvenoga nosača teleskopa u tornju zvjezdarnice uz održavanje drvene konstrukcije kupole zvjezdarnice te restauriranje i rekonstrukciju ograde i rukohvata stubišta. U razdoblju od 2001. do 2003. godine izvedeni su i radovi održavanja i popravka krovišta sjemenišnoga sklopa.¹⁵⁶

2.4. Današnje stanje spomenika

Današnje stanje zgrada sjemenišnoga sklopa na Šalati općenito je u dovoljno dobrome stanju očuvanosti da je moguće njihovo korištenje za trenutačne namjene. No istovremeno, brojni su primjeri oštećenja i propadanja dijelova zgrada, koji upućuju na potrebu za stručnim i sveobuhvatnim pregledom s ciljem konkretne procjene stanja te utvrđivanja potreba za radovima koji bi uključivali restauriranje ili održavanje pojedinih dijelova, ovisno o stanju njihove očuvanosti.

U prethodnom poglavlju opisane promjene i radovi ogledaju se u današnjem izgledu sjemeništa u usporedbi s njegovim izvornim stanjem. Opsegom i vizualnim dojmom najveće promjene nastale su adaptacijom u 1950tima prema projektu arhitekta Franje Zvonimira Tišine. Za njegovo spojno krilo između istočnih i zapadnih stambenih paviljona možemo ustvrditi da se logičnim smještajem na poziciji prethodno postojećeg spojnog hodnika te svojim suzdržanim oblikovanjem prilagodilo postojećoj situaciji i arhitekturi Neidhardtova projekta. Istovremeno, Tišinina intervencija nužno je unijela i nereverzibilne promjene u izvorno stanje. U vanjskome izgledu zgrade, te su promjene utjecale na prostore za boravak sjemeništara na otvorenom – trg pred zgradom gimnazije te manje unutarnje dvorište iza zgrade crkve – u koje je pregradnjom smješteno krilo većeg prostornog naglaska od izvorno podignutoga spojnog hodnika. U unutrašnjosti zgrada stambenih paviljona njihova pregradnja u više manjih prostorija rezultira i danas znatno drugačijim korištenjem prostora od izvorno

¹⁵⁶ Podaci su prikupljeni u razgovoru s g. Perom Čavarom, dana 12. studenoga 2015.

zamišljenoga, prema kojemu se suživot sjemeništaraca odvijao dijeljenjem većih, zajedničkih spavaonica. Pritom valja istaknuti da su današnje namjene i načini korištenja sjemenišnoga sklopa rezultat ne samo pregradnje uslijed osnivanja vojne bolnice, već i ostalih navedenih novo dodijeljenih funkcija jer se upravo zgrade istočnih stambenih paviljona danas koriste za sadržaje izvan potreba samoga Međubiskupijskog sjemeništa i Nadbiskupske klasične gimnazije.

Na sjemenišnom sklopu nalazimo i niz promjena nastalih manjim dogradnjama ili pak radovima održavanja prema nužnosti intervencije, a kojima se odstupa od izvornog oblikovanja. Primjeri takvih zahvata su: zazidavanje okruglih prozora na profesorskom traktu (slika 43), dogradnja dimnjaka uz sjevernu zgradu zapadnih stambenih paviljona, zatvaranje loggia na južnim pročeljima profesorskog trakta i stambenih paviljona te natkrivanje balkona nad istim loggijama u neskladu s ostatkom krovišta (slika 44), zamjena prozorskih stakala drugim materijalima kao privremeno rješenje na zgradama istočnih stambenih paviljona, zatvaranje arkada na istočnoj strani crkve željeznom ogradom radi njihova korištenja za skladištenje, postavljanje vanjskih stuba željezne konstrukcije na zgradama istočnih stambenih paviljona (oboje slika 45), naknadno postavljanje klimatizacijskih uređaja (slika 46). Na pojedinim dijelovima nalazimo i primjere popravaka fasade koji su neusklađeni s postojećim tretmanom zida, kao i primjere oštećenja i propadanja.

Pritom valja istaknuti i rezultate pozitivne praksa radova na održavanju stolarije, koje je proveo konzervator-restaurator Pero Čavara na temelju prethodno izrađenih povijesnoumjetničkih istraživanja te utvrđivanja izvornog stanja i korištenih materijala, a u skladu s uvjetima i mjerama zaštite propisanim proglašenjem sjemeništa kulturnim dobrom.

2.5. Definiranje spomeničke vrijednosti Nadbiskupskog dječakškog sjemeništa

Arhitektonskom izložbom na Tehničkom fakultetu 1936., priređenom u suradnji s bliskim kolegom, arhitektom i teoretičarem arhitekture, Dušanom Grabrijanom (1899.-1952.), predstavio je Juraj Neidhardt svoje rane radove zagrebačkoj publici. Tim povodom, siječanjski broj *Građevinskog vijesnika* iz godine 1937. otvorio je Grabrijanov prikaz navedene izložbe na deset stranica, kroz koje je autor nastojao predstaviti ne samo konkretna Neidhartova ostvarenja, već i njegov način rada i razmišljanja.¹⁵⁷ U pregled projekata, natječajnih radova, tekstova te sudjelovanja na izložbama, uvršten je i projekt Nadbiskupskog

¹⁵⁷ Grabrijan, 1937: 1-10

dječjačkog sjemeništa. U kratkom opisu sklopa na Šalati Grabrijan je jasno stavio naglasak na vrijednost ostvarene prostorne cjeline, unutar koje svaki od pojedinih paviljona može funkcionirati zasebno. Pozitivno je ocijenio i komunikaciju sklopa s vanjskim korisnikom, kojemu je omogućen pristup dijelovima sjemeništa, kao što su svečana dvorana ili crkva, no čime istovremeno nije narušen interni život sjemeništa u stambenim paviljonima. Grabrijan je osvrst zaključio riječima: „Taj prostorni princip prelijevanja prostora u prostor postaje deset godina kasnije vodećim principima u urbanizmu.“¹⁵⁸ Uz prilog o sjemeništu objavljena je i fotografija pogleda na sklop s juga te tlocrt.

Nedugo zatim, Neidhardtov je rad predstavljen zagrebačkoj publici kao dio izložbe mnogo većeg opsega i formata. Od prosinca 1938. do siječnja 1939. održana je u Domu likovnih umjetnika kralja Petra i velikog oslobodioca u Zagrebu izložba *Pola vijeka hrvatske umjetnosti* u organizaciji Hrvatskog društva umjetnosti. Tom je prilikom javnosti predstavljeno hrvatsko umjetničko stvaralaštvo u razdoblju od 1888. do 1938. Na samoj izložbi te u popratnom katalogu predstavljen je unutar pregleda arhitektonskog stvaralaštva i projekt Nadbiskupskog dječjačkog sjemeništa Jurja Neidhardta.¹⁵⁹ Autori su u katalog uvrstili fotografiju Nadbiskupskog dječjačkog sjemeništa iz zraka, snimljenu pred sam kraj izgradnje 1929. godine, te katalošku jedinicu s osnovnim biografskim podacima o arhitektu Jurju Neidhardt, ističući pritom njegov rad u uredima Petera Behrensa i Le Corbusiera. Iako autori ne donose detaljniji osvrt na sam projekt sjemeništa, pri određivanju tijeka valorizacije ovoga djela značajno nam je već i njegovo uvrštavanje u navedeni pregled. Povodom navedene izložbe arhitekt Vladimir Potočnjak sastavio je za *Građevinski vjesnik* pregled hrvatske arhitekture u proteklih pedeset godina, u koji je također spomenom uvrstio Jurja Neidhardta, kao autora projekta „zagrebačkog nadbiskupskog sjemeništa“.¹⁶⁰

Dva najopsežnija i daleko najrelevantnija pregleda hrvatske arhitekture u razdoblju između dva svjetska rata djela su *U funkciji znaka: Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata* Željke Čorak iz 1981. te *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata* Tomislava Premierla iz 1989. Stoga su ovo dvoje autora svojim pisanjem o Neidhardtovu sjemeništu donijeli ključan doprinos valorizaciji i definiranju njegova mjesta unutar hrvatske moderne arhitekture, a različiti stvaralački momenti Jurja Neidhardta koje su odlučili istaknuti bili su prepoznati i u kasnije nastalim osvrtima na projekt. Željka Čorak ocjenjuje da je sjemenište na

¹⁵⁸ Grabrijan, 1937: 3

¹⁵⁹ N.N., 1939: 143, 209-210

¹⁶⁰ Potočnjak, 1939: 55

Šalati ostalo „antologijska vrijednost naše moderne arhitekture“.¹⁶¹ U prvi plan stavila je Neidhardtov tretman oblikovanja, odnosno morfologiju arhitekture. Posebno je istaknula toranj zvjezdarnice na sjevernoj strani sklopa, za koji je ustvrdila da je ne samo jedan od rijetkih trenutaka ekspresionističkog izričaja u hrvatskoj modernoj arhitekturi, već i „jedini Mendelsohnov odjek u našem graditeljstvu“,¹⁶² referirajući se pritom na Einsteinov toranj arhitekta Ericha Mendelsohna, podignut između 1919. i 1922. u Potsdamu (slika 47). Motiv kruga koji Juraj Neidhardt koristi za oblikovanje prozora na tornju zvjezdarnice, ali ga ponavlja i na drugim mjestima unutar čitavog sklopa (okrugli prozorski otvori, drvena vrata ukrašena staklenim okruglim poljima, segmentne sfere s donje strane stubišnih krakova u zgradi gimnazije), moguće je čitati kao odjek ekspresionističkog izraza tadašnje europske arhitekture. Istome oblikovnome riječniku pripadaju i neki daljnji elementi koje je Neidhardt primijenio, poput zaobljenih ploha (najjasniji primjer je zgrada profesorskog trakta blago konkavnog oblika). S obzirom na zajedničku građevinsku tipologiju, Einsteinov toranj u Potsdamu doima se idealnim komparativnim primjerom, no valja istaknuti i ključnu razliku između dvaju projekta. Mendelsohnov je toranj slobodnostojeći objekt unutar znanstvenog parka Alberta Einsteina, što je arhitektu već u početku osiguralo veću slobodu u oblikovanju te u konačnici rezultiralo ostvarenjem koje se danas drži prvijencem ekspresionističke arhitekture. Taj su mu epitet osigurali njegova gotovo organska forma te oblikovanje zidnih ploha konkavnim i konveksnim površinama (što je istovremeno uvjetovalo i odustajanje od korištenja modernog materijala armiranog betona prilikom gradnje pa je tako ovaj značajan primjer moderne arhitekture izveden uobičajenim zidanjem i žbukanjem).¹⁶³ S druge strane, Neidhardtov je toranj zvjezdarnice na Šalati tek jedan dio mnogo većega sklopa. Unutar toga sklopa toranj funkcionira iznimno dobro u svim segmentima – od njegova pozicioniranja na krajnjem sjeveru u ravnini s kupolom crkve do dosljedne primjene modernističkog oblikovanja s motivima poput okruglih prozora i zaobljenih ploha koji se mogu identificirati kao elementi ekspresionističkog arhitektonskog izričaja.

U knjizi *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata* Tomislav Premerl uvrstio je Jurja Neidhardta u pregled hrvatskih arhitekata moderne te posebno istaknuo njegov doprinos u

¹⁶¹ Čorak, 1981: 51

¹⁶² Čorak, 1981: 53

¹⁶³ Njemački arhitekt židovskog podrijetla, Erich Mendelsohn (1887.-1953.), autor je opservatorija podignutog u Znanstvenom parku Alberta Einsteina na Telegrafbergu u Potsdamu (1917.-1921.). Povjesničar i teoretičar arhitekture Kenneth Frampton prepoznao je u Mendelsohnovom tornju utjecaje projekta kazališta Deutscher Werkbunda, autora belgijskog arhitekta i dizajnera Henryja van de Veldea, te Staklenog paviljona, autora njemačkog arhitekta Brune Tauta, kao i srodnost s organskim krilom nizozemskog ekspresionizma u arhitekturi. Pojedini detalji o izgradnji Einsteinovog tornja u Potsdamu prikupljeni su 5. rujna 2015. prilikom posjeta građevini pod vodstvom njemačke arhitektice Gabrielle Schiffner. Frampton, 1992: 133

prenošenju ideja pionira moderne arhitekture, Le Corbusiera, iz područja arhitekture i urbanizma u domaći, ali i regionalni diskurs teorije arhitekture.¹⁶⁴ U kasnijem poglavlju posvećenom pojedinačnim primjerima moderne arhitekture detaljnije se osvrnuo na projekt sjemeništa na Šalati. Naglasak je stavio na prostornu koncepciju sklopa, ističući kao dvije njegove najveće vrijednosti stvaranje „mikrourbanizma“, odnosno sklopa koji uspješno funkcionira kao samostalan organizam unutar šireg područja grada, te stvaranje „nove prostorne cjeline“, što je postignuto iznimno uspješnim prilagođavanjem konfiguraciji terena i okolnom prostoru.¹⁶⁵ Ovim vrednovanjem Premierl je prepoznao već u prvom Neidhardtovu djelu njegov interes i vještinu u području urbanizma, što je s vremenom postao značajni dio njegova opusa.

Godinu dana nakon prvog izdanja Premierlovog antologijskog djela objavljena je knjiga Jelice Karlić-Kapetanović o životu i djelu Jurja Neidhardta. U poglavlju u kojem je predstavila sjemenište na Šalati kao njegov prvi realizirani projekt, autorica se nakratko osvrnula i na zanimljivu činjenicu da je Zagrebačka nadbiskupija odlučila ovaj projekt od iznimne važnosti s obzirom na njegovu veličinu i potrebno financiranje povjeriti mladome arhitektu.¹⁶⁶ Pišući u daljnjem tekstu o Neidhardtovu bosanskom opusu donijela je i citat Nevena Šegvića u kojem je on ustvrdio kako je Neidhardt boravkom na praksi kod Le Corbusiera likvidirao svoje prethodne arhitektonske poglede te kao njihov primjer naveo sjemenište na Šalati.¹⁶⁷ U svome osvrtu na prisutstvo arhitekture internacionalnoga stila u zagrebačkoj arhitektonskoj produkciji između dva svjetska rata, arhitekt i teoretičar arhitekture Aleksander Laslo, s druge strane, napisao je upravo za Neidhardtov projekt sjemeništa na Šalati da „cjelovito izražava namjere Novog građenja“.¹⁶⁸

Sljedeće godine objavljen je povodom obilježavanja 125 godina djelovanja Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti rad pod nazivom *Arhitekti članovi JAZU*. U pregledu arhitekata predstavljeni su život i rad Jurja Neidhardta, a projekt Nadbiskupskog dječakog sjemeništa ocijenjen je kao „vrlo uspjelo“ djelo koje je „[najavilo] izuzetnu arhitektonsku ličnost“.¹⁶⁹

Zakonski najznačajniji doprinos valorizaciji Neidhardtova sjemeništa na Šalati predstavlja rješenje Ministarstva kulture od 28. travnja 2005. godine kojim je ovo arhitektonsko djelo

¹⁶⁴ Premierl, 1990: 6-57

¹⁶⁵ Premierl, 1990: 94

¹⁶⁶ Karlić-Kapetanović, 1990: 26

¹⁶⁷ Neven Šegvić osvrnuo se prvenstveno na djelovanje Jurja Neidhardta u Bosni u studiji naslova „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, objavljenome 1950. godine u publikaciji „Urbanizam i arhitektura“. Navod prema: Karlić-Kapetanović, 1990: 111

¹⁶⁸ Laslo, 1995: 65-67

¹⁶⁹ N.N., 1991: 74

upisano u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, odnosno uvršteno na Listu zaštićenih kulturnih dobara.¹⁷⁰ Istraživanje, analizu i ocjenu projekta proveli su konzervatori Ivo Maroević i Ana Vranić.¹⁷¹ U uvodu obrazloženja rješenja stoji kako je građevne radove izveo ovlašteni graditelj Antun Res. Međutim, iz iscrpnog građevnog izvještaja Antuna pl. Pisačića predstavljenog u prvome poglavlju ovoga rada, poznato nam je da je izvedba povjerena čitavom nizu izvođača, pri čemu je glavninu graditeljskih radnji izvela tvrtka inženjera Franje Horvata, dok je poduzeće Antuna Resa angažirano za asfaltiranje.¹⁷² U tekstu obrazloženja nadalje je iznesena sažeta arhitektonska analiza projekta pri čemu su autori posebice istaknuli „uspostavljenju sintezu između tradicionalnih građevnih elemenata i novih tehničko-tehnoloških dostignuća“, a ukratko su se osvrnuli i na ekspresionistički oblikovni govor opisavši ga „suzdržanim“.¹⁷³ U analizi su iznijeli i jedan komparativni primjer, ustvrdivši za paviljonsku kompoziciju sjemeništa na Šalati da asocira na benediktinsku opatiju u Melku (slika 48).¹⁷⁴ Dva projekta dijele niz sličnosti: riječ je o površinski i troškovno velikim crkvenim narudžbama, podignutima na brdima iznad grada, prostorne organizacije kroz nekoliko paviljona, sa zgradama crkve koje su unutar oba sklopa istaknute svojim položajem i oblikovanjem. Bitna razlika postoji, međutim, u koncipiranju prostornog rasporeda pojedinih objekata i njihove međusobne komunikacije s obzirom na omogućavanje pristupa vanjskim korisnicima. U projektu opatije u Melku oblikovno i prostornim smještajem visoko je značenje pridano upravo južnome krilu s gostinjskim i carskim sobama te su na osobito reprezentativan način riješeni portali koji povezuju pojedine dijelove unutar sklopa. Kod Neidhardotva sjemeništa na Šalati, s druge strane, cilj je bio osiguravanje neometanog internog života sjemeništaraca, što se zrcali u odvajanju ulaza za vanjske korisnike i smještanju njima otvorenih dijelova sklopa na rubne dijelove zemljišta. U daljnjem tekstu, autori obrazloženja donijeli su za intervenciju Zvonimira Tišine u obliku ulaznog bolničkog trakta iz 1950. ocjenu da „bitno ne narušava prvobitni izgled i integritet urbanističke i

¹⁷⁰ Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Klasa UP-1°-612-08/05-06/903, Ur. broj 532-04-01-1/4-05-2, Rješenje o proglašenju svojstva kulturnog dobra od 28. travnja 2005. (nadalje ovom kraticom: MK, Rješenje, 2005.)

¹⁷¹ Podatak je prikupljen u razgovoru s Anom Vranić, konzervatoricom pri Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode Grada Zagreba, dana 5. lipnja 2014.

¹⁷² Moguće je da je navod u obrazloženju rješenja Ministarstva kulture utemeljen na podatku čitljivom iz urudžbenih nacrtu sjemeništa pohranjenih pri Državnom arhivu u Zagrebu, koje je potpisao Antun Res. Iz spomenutog Pisačićeva izvora, poznato nam je i da Res navedene nacрте potpisao umjesto Neidhardta, koji za to još nije bio ovlašten.

¹⁷³ MK, Rješenje, 2005, str. 1

¹⁷⁴ Benediktinska opatija u austrijskom gradiću Melku podignuta je u 18. stoljeću (1702. – 1746.) na ostacima starijega zdanja iz 10. stoljeća, prema nacrtima arhitekta Jakoba Prandtauera. Hansmann, 1988:76

arhitektonske cjeline“.¹⁷⁵ U konačnici, kao najveće vrijednosti Neidhardtova projekta prepoznali su njegov prostorno-urbanistički koncept i socijalni aspekt, kojima sjemenišni sklop izražava težnje novog građenja. Tekst obrazloženja u istome je obliku kao „opis kulturnog dobra“ priložen identifikacijskom listu spomenika pri Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode.¹⁷⁶

Opsežniju analizu Neidhardtova sjemeništa na Šalati priredila je Darja Radović Mahečić u svome djelu *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*.¹⁷⁷ Tekst je otvorila osvrtom na duži period tijekom kojeg je naručitelj, Zagrebačka nadbiskupija, imala u planu izgradnju sjemeništa, a zatim i na period savjetovanja oko konkretnog projekta kroz sjednice posebno sazvanog Odbora za gradnju sjemeništa. Pritom je naglasila i savjetodavnu ulogu slovenskog arhitekta Jože Plečnika.¹⁷⁸ Donijela je i kratku kronologiju izvedbe sjemeništa te njegovu arhitektonsku analizu. Radović Mahečić Neidhardtovo je djelo ocijenila kao „antologijsku vrijednost međuratne hrvatske arhitekture“,¹⁷⁹ a pri valorizaciji projekta uzela je u obzir oba elementa koja su prethodno istaknuli Željka Čorak i Tomislav Premerl – moment ekspresionističkog oblikovnog izričaja te uspješnu prostornu organizaciju i smještaj sklopa. Obje ove kvalitete dodatno je definirala. Ekspresionistički Neidhardtov moment tako je smjestila u širu sliku njegove arhitekture koja je „čvrsta, jasna i jedinstveno komponiranog znakovlja“, no dodaje i vidljiv utjecaj Plečnikove poetike u oblikovanju, uslijed čega Neidhardtovo sjemenište „svjedoči o ambivalentnosti arhitekture dvadesetih godina 20. stoljeća“.¹⁸⁰ Takav pristup arhitektonskom oblikovanju možemo s priličnom sigurnošću povezati s teorijskim postavkama moderne arhitekture, koja kao krajnji cilj nema kreiranje uniformnog, prepoznatljivog *stila*, već usvajanje principa funkcionalnosti uz implementiranje modernih materijala kako bi konačni rezultat izražavao shvaćanje i interpretaciju tih istih postavki na vlastiti, svakome arhitektu jedinstveni način. Neidhardtovu iznimno uspješnu prostornu koncepciju Radović Mahečić je smjestila u širi kontekst, pišući o odgojnoj funkciji arhitekture.¹⁸¹ Time je ukazala na vrijednost Neidhardtova projekta sjemeništa unutar konteksta još jedne od ključnih postavki moderne arhitekture – njezine društveno-ekonomske osvještenosti koja se manifestira u promišljanju prostora prilagođenog potrebama suvremenog čovjeka te dostupnog svim društvenim slojevima. Projekt koji je naručila Zagrebačka

¹⁷⁵ MK, Rješenje, 2005, str. 2

¹⁷⁶ Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Identifikacijski list, ID: 325.

¹⁷⁷ Radović-Mahečić, 2007: 71-76

¹⁷⁸ Radović-Mahečić, 2007: 73

¹⁷⁹ Radović-Mahečić, 2007: 73

¹⁸⁰ Radović-Mahečić, 2007: 75

¹⁸¹ Radović-Mahečić, 2007: 75

nadbiskupija nije imao namjeru niti potencijal ostvarivati potonje, no društvenom programu moderne arhitekture jasno se priklonila Neidhardtova koncepcija sklopa koja teži spoju arhitekture i odgojnih metoda. Radović Mahečić tekst završava zaključkom da sklop sjemeništa „nema dostojnog nastavljača u hrvatskoj arhitekturi“.¹⁸²

Nešto drugačiju valorizaciju Neidhardtova projekta donijela je 2010. Vera Grimmer u radu kojim tematizira hrvatsku međuratnu arhitekturu.¹⁸³ Iako je u tornju zvjezdarnice prepoznala odjek Mendelsohnova oblikovnog jezika, istovremeno ističe kako se oblikovanje sjemeništa ne može nazvati primjerom novog građenja. Ipak, uputila je na zrelost u izričaju tada još mladoga arhitekta, osobito vidljivu u dinamičnoj međusobnoj interakciji volumena.

Unatrag posljednjih pet godina objavljena su tri pregleda zagrebačke arhitekture, sastavljena u formatu vodiča s pregledom odabranih primjera arhitektonskih ostvarenja. Za definiranje vrednovanja Neidhardtova sjemenišnog sklopa značajno je njegovo uključivanje u sva tri pregleda. Pritom je vodič Aleksandra Lasla iz 2010. godine posvećen upravo zagrebačkoj arhitekturi 20. stoljeća. Uz kratak opis projekta i nekoliko odabranih fotografija, Laslo je ukazao na asocijativnu vezu sklopa na Šalati s opatijom u Melku, kao i Neidhardtove domete u prilagođavanju konfiguraciji terena i kreiranju paviljonske strukture.¹⁸⁴ Nadalje, iznio je ocjenu da naknadna intervencija dodanog bolničkog krila Franje Zvonimira Tišine „bitno ne [narušava] prvobitni izgled i integritet urbanističke i arhitektonske cjeline.“¹⁸⁵

Autori Zlatko Karač i Alen Žunić objavili su 2012. *Antologijski arhitektonski vodič Zagreba*, koji donosi pregled zagrebačke arhitekture svih razdoblja kroz selekciju od stotinu pojedinačnih arhitektonskih ostvarenja. Unos o sjemeništu potkrijepljen je fotografijom sjemeništa iz zraka iz 1929. godine, zatim fotografijom tornja zvjezdarnice te priloženima tlocrtom, uzdužnim presjekom i perspektivnim prikazom sklopa. Autori donose kratku arhitektonsku analizu projekta te njegovu ocjenu kao „antologijski primjer moderne“, a naglasak je kao i prethodno u pisanju Tomislava Premerla na urbanističko prostornoj vrijednosti sklopa.¹⁸⁶ Spominju i naknadnu intervenciju Tišine uz pomalo neprecizan navod kako je tom prilikom nastao prostor ulaza bolnice, „kojoj je dio sklopa bio namijenjen“.¹⁸⁷ Poznato nam je, međutim, preciznije da je izvorno prema Neidhardtovom projektu sjemenišna bolnica bila smještena na drugome katu zgrade refektorija, dok je novonastali prostor bolničkoga krila rezultat prenamjene đачkih paviljona u vojnu bolnicu.

¹⁸² Radović-Mahečić, 2007: 75

¹⁸³ Grimmer, 2010: 21

¹⁸⁴ Laslo, 2010: 160

¹⁸⁵ Laslo, 2010: 161

¹⁸⁶ Karač, Žunić, 2012: 198-199

¹⁸⁷ Karač, Žunić, 2012: 198-199

Na projekt sjemeništa na Šalati osvrnuo se u svom recentnom djelu *Zagreb: Arhitektonski atlas* i povjesničar arhitekture Dragan Damjanović. Već u uvodnom dijelu povijesnog pregleda arhitekture grada Zagreba naveo je Neidhardtovo sjemenište kao primjer ostvarenja oslonjenog na arhitekturu njemačkog ekspresionzima.¹⁸⁸ U drugome djelu knjige, gdje je u formatu sažetih pojedinačnih unosa predstavio zagrebačka arhitektonska ostvarenja, nadalje se priklonio ranijoj valorizaciji Željke Čorak identificirajući utjecaj Einsteinova tornja Ericha Mendelsohna na Neidhardtov toranj zvjezdarnice. Kao drugi vidljivi uzor, Damjanović navodi slovenskog arhitekta Jožeta Plečnika, konkretno „u oblikovanju nedovršene crkve“.¹⁸⁹ Plečnika s projektom Neidhardtovog sjemeništa veže i savjetodavna uloga pri odluci o gradnji sjemeništa kao sklopa više paviljona, predstavljena prethodno u ovome radu. Izneseni podatak o „nedovršenosti“ crkve moguće je protumačiti činjenicom da je crkva posljednji dovršeni dio sjemenišnoga sklopa, čija je izgradnja privedena kraju 1932., dok su đачki stambeni paviljoni naseljeni te nastava u zgradi gimnazije započela već u jesen 1928. godine.

¹⁸⁸ Damjanović, 2014: 25

¹⁸⁹ Damjanović, 2014: 307

3. PROBLEM OČUVANJA SJEMENIŠTA KAO PREDSTAVNIKA HRVATSKE MODERNE ARHITEKTURE

„*Stara i nova arhitektura jedinstvena su cjelina vrijednosti, uvijek su se slagala i uvijek će se dobro slagati. A sva mediokritetska rješenja uništavaju ono što smo baštinili i oduzimaju nam ono što bismo danas mogli imati. Naime – arhitekturu.*“¹⁹⁰

3.1. Neidhardtovo sjemenište u kontekstu zagrebačke arhitekture moderne

Hrvatsku arhitekturu moderne odlikuju njezina rana pojava, niz iznimno sposobnih arhitekata i njihova impresivna ostvarenja – karakteristike koje ju smještaju uz bok tadašnjoj arhitektonskoj produkciji na svjetskoj razini. U svome djelu *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata*, kojim je postavio temelje vrednovanja hrvatske moderne arhitekture, Tomislav Premerl napominje da se u Hrvatskoj relativno kasno javlja stručno školovani graditeljski kadar te u tome smislu izdvaja pokretanje dviju značajnih institucija u Zagrebu.¹⁹¹ Prva je Kraljevska zemaljska obrtna škola osnovana 1889. na inicijativu Ise Kršnjavog, pri kojoj je 1892. s radom počeo Odsjek za obrazovanje graditelja, a druga Visoka tehnička škola s Odjelom za arhitekturu osnovana 1919.

U nizu članaka objavljenih u stručnom časopisu *Čovjek i prostor* pod zajedničkim naslovom *Herojski prolog u modernu* teoretičar i povjesničar arhitekture Zlatko Jurić identificirao je djelovanje i kritičku raspravu upravo prvih naraštaja akademski školovanih zagrebačkih arhitekata kao uvod u modernu arhitekturu. Točnije, njihovu je raspravu o projektu crkve sv. Blaža i rušenju Bakačeve kule na Kaptolu okarektizirao kao sukob starijeg i novijeg naraštaja arhitekata. Početak rasprave označio je članak *Moderna arhitektura* Viktora Kovačića, u kojem on iznosi kritiku arhitekture historicizma i ističe kao osnovni cilj moderne uspostavljanje arhitekture kao umjetnosti, koja bi kao takva trebala biti individualna i suvremena.¹⁹² Definiranju pokreta moderne u hrvatskoj arhitekturi pridonijelo je i osnivanje Kluba hrvatskih arhitekata 1906., čime se djelovanje mlađeg naraštaja arhitekata ostvarilo kao samosvjesan nastup skupine istomišljenika s definiranim teoretskim stajalištima.¹⁹³ Eskalaciju u sukobu dvaju naraštaja predstavlja polemička rasprava o rušenju Bakačeve kule pred

¹⁹⁰ Ivančević, 1968b: 11

¹⁹¹ Premerl, 1990: 16

¹⁹² Jurić, 1996a: 50

¹⁹³ Jurić, 1996a: 51

zapadnim pročeljem zagrebačke katedrale. Unutar rasprave postala je jasna podjela na suprotstavljene strane: historicističke teorije, koja se zalagala za provođenje romantičke metode purifikacije, i modernističke teorije koja se priklonila metodi konzerviranja, a pritom su Viktor Kovačić i Vladimir Lunaček, kritičar od iznimnog značenja za afirmaciju moderne, svojim pisanjem anticipirali konzervatorsku metodu s elementima aktivne zaštite kao treći mogući pristup.¹⁹⁴ Posljednja velika tema koja je odredila tijek rasprave, odnosno sukoba dvaju naraštaja, odnosila se na nedostatak prakse raspisivanja natječaja za arhitektonske projekte, na što su ukazali predstavnici mlađega naraštaja.¹⁹⁵ Iako nisu uspjeli spriječiti rušenje Bakačeve kule, njihovo uvođenje u raspravu pitanja raspisivanja natječaja ostavilo je značajnu posljedicu uspostavljanja te prakse, izravno vidljivu u raspisivanju natječaja za regulaciju Kaptola te projekte crkve sv. Blaže i Sveučilišne knjižnice.¹⁹⁶ U konačnici, osvojenim prvim mjestima na sva tri natječaja (Viktor Kovačić za regulaciju Kaptola i crkvu sv. Blaža te Rudolf Lubynski za Sveučilišnu knjižnicu), predstavnici novijeg naraštaja postigli su konkretnu afirmaciju svoga djelovanja.¹⁹⁷

Premierl također ističe bitne temelje za pojavu moderne arhitekture u Hrvatskoj. Drži da su ih svojim ostvarenjima postavili arhitekti Viktor Kovačić i Edo Šen, profesori pri Visokoj tehničkoj školi u Zagrebu, te dvojica povratnika sa studija u Beču gdje su iz prve ruke svjedočili tamošnjem suprotstavljanju akademski utemeljenoj arhitekturi historicizma, Hugo Erlich iz kruga Adolfa Loosa i Vjekoslav Bastl, učenik Otta Wagnera.¹⁹⁸ Nadalje ističe i utjecaje svjetskih gibanja, poput pokreta talijanskog futurizma, ruskog konstruktivizma i nizozemskog neoplasticizma kroz pokret De Stijl.¹⁹⁹ Potrebni korak dalje u implementiranju novog shvaćanja arhitekture koja prati razvoj tehnologije i novih materijala te njoj sukladne nove logike prostora ostvaren je 1919. osnivanjem škole Bauhaus u njemačkom Weimaru. Prema ideji osnivača, arhitekta Waltera Gropiusa, osnovni cilj djelovanja Bauhauusa bilo je postizanje zajedništva svih vidova umjetnosti u oblikovanju prostora.²⁰⁰

Nakon iskazanih tendencija ka jedinstvu stajališta o modernoj arhitekturi uslijedilo je njihovo konkretno formuliranje 1928. godine osnivanjem međunarodne organizacije za modernu arhitekturu, CIAM-a (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne). Premierl taj događaj

¹⁹⁴ Jurić, 1996b: 70

¹⁹⁵ Jurić, 1996c: 64

¹⁹⁶ Jurić, 1996c: 65

¹⁹⁷ Jurić, 1996d: 54

¹⁹⁸ Premierl, 1990: 17-25

¹⁹⁹ Premierl, 1990: 29

²⁰⁰ Premierl, 1990: 30

ujedno identificira kao početak druge faze moderne arhitekture.²⁰¹ U kojoj su mjeri hrvatski arhitekti pratili suvremena zbivanja najzornije nam pokazuje djelo *Problemi savremene arhitekture* Stjepana Planića iz 1932. U predgovoru izdanju istaknut je cilj edukacije stručne i šire javnosti o nastojanjima tadašnjih arhitekata, odnosno njihovom zalaganju za gradnju u suvremenim materijalima, a kojom se fokus trebao pomaknuti s reprezentativnosti zastupljene historicizmom prema društveno angažiranom momentu, konkretnije, osiguravanju zdravih, higijenskih prostora za sve slojeve društva.²⁰² Usporedno s vlastitim interpretacijama ideja pokreta moderne, Planić u tome djelu donosi i prijevod osnivačke deklaracije CIAM-a potpisane u La Sarrazu u Švicarskoj. Svjesni da arhitektura mora biti izraz svojega doba, potpisnici deklaracije istaknuli su da promjene u društvu i ekonomiji moraju pratiti i njima analogne promjene u arhitekturi.²⁰³ U daljnjem tekstu obrazložili su načela moderne arhitekture u četiri točke. Držali su da je ekonomičnost ideal koji moderna arhitektura može dostići racionalizacijom i standardizacijom na razinama kako koncipiranja projekata, tako i njihove izvedbe.²⁰⁴ Posvetili su se i pitanju urbanizma, koji je prema njihovu mišljenju trebao zadovoljavati funkcije stanovanja, rada i razonode, a ostvarivanje tih težnji vidjeli su u planskoj izgradnji naselja prema gustoći stanovništva, pri čemu su upozorili i na važnost prometne regulacije.²⁰⁵ U posljednje dvije točke osvrnuli su se na potrebu edukacije javnosti o principima nove arhitekture te iznijeli svoje kritičko mišljenje prema službenoj estetici i metodama akademskih institucija za koje su držali da nepotrebno daju prednost realizaciji monumentalnih ostvarenja nad projektima koji bi mogli razriješiti probleme stanovanja.²⁰⁶ Iznesene CIAM-ove težnje gradnji suvremenim materijalima i novo razvijenim tehnikama te arhitekturi i urbanizmu primjerenima potrebama suvremenog čovjeka Planić je potkrijepio presjekom suvremene arhitektonske produkcije i misli u Hrvatskoj, izabравši niz natječajnih prijedloga i izvedenih projekata domaćih autora. Od osobitog značenja za raumijevanje načela moderne svakako je i esej *O estetici i arhitekturi* autora arhitekta Ernesta Weissmanna objavljen u nastavku. Njime je Weissmann upozorio na opasnost ponavljanja pogreški akademizma, odnosno strogog podvrgavanja arhitektonske produkcije iznesenim idejnim načelima na način koji bi doveo do uspostavljanja estetskih kanona.²⁰⁷ Razmišljajući o zadaći arhitekture, Weissmann je razvio formulu prema kojoj bi arhitektonska forma morala proizaći

²⁰¹ Premerl, 1990: 31

²⁰² Planić, 1932: 8

²⁰³ Planić, 1932: 9

²⁰⁴ Planić, 1932: 10

²⁰⁵ Planić, 1932: 10-11

²⁰⁶ Planić, 1932: 11-12

²⁰⁷ Planić, 1932: 103

iz njezine funkcije, koja se prilagođava evoluciji ljudskog društva kroz povijest, te iz dostupne tehnike, čiji razvoj mijenja način građenja.²⁰⁸ Tomislav Premerl osvrnuo se na Weissmannovu formulu nazvavši ju krutom, ali ocijenivši opravdanom s obzirom na dozu revolucionarnosti potrebnu za rušenje akademskih shvaćanja arhitekture.²⁰⁹ Weissmannov zahtjev za arhitekturom kojoj svrha nije estetika i čija forma mora proizlaziti iz stvarnih zahtjeva funkcije upućuje na poticanje individualnog pristupa svakome arhitektonskom zadatku, pri čemu iznesena osnovna načela moderne mogu definirati smjer razvoja koncepta, ali ne nužno i nipošto ne jednoznačno arhitektonski izraz i oblikovanje. Da su protagonisti hrvatske moderne arhitekture u tome uspjeli ocijenio je Premerl napisavši: „Svojim je ostvarenjima hrvatska arhitektura međuratnog razdoblja jasno pokazala shvaćanje čitave generacije arhitekata, da mora u svemu odgovarati humanim zahtjevima oslanjajući se na vlastiti stvaralački potencijal.“²¹⁰

Analizirajući njihova ostvarenja kako bi predstavio stvaralaštvo hrvatske moderne, Tomislav Premerl navodi sljedeće arhitektae kao nosioce moderne u Hrvatskoj: Alfred Albini, Juraj Denzler, Zlatko Neumann, Juraj Neidhardt, Stjepan Planić, Mladen Kauzlarić, Stjepan Gomboš, Josip Pičman, Zdenko Strižić, Ivo Zemljak, Lavoslav Horvat, Slavko Lowy, Josip Seissel, Ernest Weissmann, Vlado Antolić, Milovan Kovačević, Egon Steinmann, Vlado Potočnjak, Marijan Haberle, Zoja Dumengjić, Antun Ulrich, Kazimir Ostrogović, Drago Galić, Vladimir Turina, Bela Auer, Franjo Bahovec, Mate Baylon, Branko Bon, Frane Cota, Aleksandar Freudenreich, Viktor Duško Hečimović, Mijo Hečimović, Zvonimir Kavurić, Lovro Perković, Zvonimir Požgaj, Vladimir Šterk i Zvonimir Vrkljan.²¹¹

Pri definiranju mjesta Nadbiskupskog dječjačkog sjemeništa na Šalati unutar hrvatske moderne arhitekture valja prije svega istaknuti da je ono jedini izvedeni projekt arhitekta Jurja Neidhardta u Zagrebu, ali i Hrvatskoj.²¹² Istovremeno, sjemenišni sklop na Šalati prvo je Neidhardtovo djelo i značajna narudžba Zagrebačke nadbiskupije. Za razumijevanje razvoja projektnih nacrti značajna su oba čimbenika. Kao što je prethodno prikazano opisom rada pripremnog i građevnog odbora na nacrtima za sjemenište, zbog veličine i značaja projekta za

²⁰⁸ Planić, 1932: 104

²⁰⁹ Premerl, 1990: 155

²¹⁰ Premerl, 1990: 158

²¹¹ Premerl, 1990: 53-75

²¹² Neidhardtov doprinos i utjecaj u kasnijem radu bilo bi moguće promatrati na temelju njegova sudjelovanja na brojnim natječajima, poput natječaja za regulatornu osnovu Zagreba iz 1930., natječaja za projekt Zakladnog bloka 1932., natječaja za Zagrebački zbor 1935. i dr., no za potrebe ovoga rada analiza će se zadržati na projektu Nadbiskupskog dječjačkog sjemeništa. Valja ipak napomenuti da je Juraj Neidhardt nakon realiziranja projekta sjemeništa boravio na praksi kod Le Corbusiera te je svojim daljnjim stvaralaštvom doprinosio prijenosu arhitektonskih ideja i misli iz europskog i svjetskog diskursa. Osobito je značajan kao izravna poveznica s Le Corbusierom, budući da je uz Ernesta Weissmanna jedini od njegovih hrvatskih učenika.

Crkvu, ništa nije prepuštano slučaju te su izrada nacrtu i izgradnja koja je uslijedila bili kontinuirano nadzirani. Opisana situacija potencijalno podiže pitanje mogućeg konačnog izgleda sjemeništa da je Neidhardt imao veću slobodu, ali istovremeno ni najmanje ne dovodi u pitanje njegovu dorašlost tako velikome zadatku i iskazan izvanredni stvaralački potencijal već pri prvom projektu. Kao što je prethodno izneseno arhitektonskom analizom sklopa, Neidhardtovo oblikovanje sjemeništa odlikuju elementi moderne arhitekture, no njegovo korištenje tog oblikovnog leksika odmjereno je. Prepoznavamo ga u izostavljanju arhitektonskog ukrasa, minimalističkom oblikovanju pročelja strogim linijama i geometriziranim oblicima te površ svega u prostornoj koncepciji rasporeda paviljonskih zgrada. Neidhardtovo rješenje kojim je sjemenišni sklop uspješno prilagodio konfiguraciji terena na Šalati te osigurao mogućnost funkcioniranja sjemeništa kao samostalne, djelomično i samoodržive jedinice unutar većeg gradskog prostora reflektira upravo ona načela moderne sažeta u Weissmannovoj formuli. Forma, u ovom slučaju prvenstveno prostorna dispozicija sklopa, određena je funkcijom u skladu s potrebama zajednice i dostupnom tehnikom.

3.2. Problem očuvanja moderne arhitekture

3.2.1. Definiranje problema očuvanja moderne arhitekture unutar konzervatorske teorije

Samim korištenjem prostora u kojem boravi čovjek svojim postupcima definira određeni odnos prema naslijeđenoj baštini. Već u razdoblju ranokršćanske umjetnosti svjedočimo prepoznavanju vrijednosti antičke baštine kroz praksu prenamjene antičkih hramova u crkve, utemeljenu na odluci o očuvanju zatečenih arhitektonskih dostignuća.²¹³ U razdoblju renesanse fascinacija naslijeđem antičke kulture i umjetnosti koja je formirala arhitektonsku produkciju, dovela je istovremeno do osnivanja prvih zbirki umjetnina te uspostavljanja znanstvenih disciplina proučavanja dokumenata i spomenika kao svjedočanstva prošlosti. Usporedno s rastućom svijesti o povijesnome tijekom 18. stoljeća počeo se pojavljivati interes za proučavanjem i njegovanjem baštine srednjega vijeka. Njezino poistovjećivanje s porijeklom nacionalnog identiteta europskih naroda dovelo je u 19. stoljeću, uz pokroviteljstvo klasicizma i historicizma, do pojave stilskeg restauriranja, koje je počivalo na težnji za obnavljanjem stilskeg jedinstva u arhitekturi i uspostavljanjem pretpostavljenog

²¹³ Orbašli, 2008: 16

izvornog izgleda spomenika.²¹⁴ Sredinom druge polovice 19. stoljeća utemeljio se u pisanjima Williama Morrisa i Johna Ruskina otpor restauratorskom pristupu te se počela definirati ideja konzerviranja. Sprječavanje daljnjeg propadanja građevina i njihovo očuvanje u zatečenom stanju i izvornom okruženju nastojanja su kojima je u raspravu o zaštiti spomenika uveden pojam *autentičnosti*.²¹⁵ Bitan doprinos daljnjem razvoju konzervatorske misli prepoznamo u tekstovima Aloisa Riegla koji je uspostavio pojmove *Kunstwollen*, kao umjetničkog htijenja intrinzično prisutnog u djelu i samim time osnovnog pokretača pojave i razvoja umjetničkih stilova, te *Alteswert*, pojam starosne vrijednosti koju posjeduje svaki spomenik. Ti su Rieglovi koncepti postavili temelje za razvijanje novog koncepta povijesnog spomenika, čijoj su definiciji pridodane starosna vrijednost i vrijednost izričaja koji reflektira određeni kulturni kontekst.²¹⁶

Isticanje *autentičnosti* kao primarne vrijednosti povijesnih građevina ostalo je u fokusu kroz tekstove autora 20. stoljeća poput Gustava Giovannonija i Cesarea Brandija, no raspravu su krojili i brojni drugi čimbenici. Održala se i dalje razvijala praksa restauriranja. Utemeljenoj kritici koju je restauriranju uputila konzervatorska misao suprotstavio se bitan čimbenik percipiranja povijesnih građevina kao nositelja identiteta zajednice. Primjer je odluka o ponovnom podizanju zvonika crkve sv. Marka u Veneciji nakon njegova urušavanja 1902. godine.²¹⁷ Percipiranje povijesnih građevina kao nositelja nacionalnog identiteta diktiralo je kako tijekom rasprave, tako i postupke obnove nakon razaranja u Prvom i Drugom svjetskom ratu kada su nepovratnu štetu pretpjela brojna povijesna središta europskih gradova.

Istovremeno, dvadeseto stoljeće bilježi i početke uspostavljanja rasprave o načelima zaštite i njenoj praktičnoj primjeni na međunarodnoj razini. Utemeljena na zaključcima Prvog međunarodnog kongresa arhitekata i tehničara povijesnih spomenika održanoga u Ateni 1931. sastavljena je *Atenska povelja*.²¹⁸ Od iznesenih smjernica valja istaknuti upravo poticanje rada na očuvanju spomenika na međunarodnoj razini, ali i prihvaćanje razvoja znanosti, tehnologije i moderne tehnike u službi zaštite te zauzimanje za poštivanje načela autentičnosti i jednako vrednovanje svih povijesnih stilova.²¹⁹ Međunarodni karakter konzervatorske teorije i prakse do danas osnažuje kontinuirani rad na ustroju osnivanjem udruženja i povjerenstava te sastavljanjem daljnjih međunarodno priznatih dokumenata. Po završetku Drugoga

²¹⁴ Jokilehto, 2002: 302

²¹⁵ Orbašli, 2008: 17-18

²¹⁶ Jokilehto, 2002: 302

²¹⁷ Glendinning, 2013: 192-193

²¹⁸ Vlastiti prijevod naziva kongresa koji u izvorniku glasi *First International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments*. Atenska povelja, 1931.

²¹⁹ Glendinning, 2013: 199

svjetskog rata došlo je do osnivanja UNESCO-a, međunarodnog udruženja s ciljem poticanja svjetskog mira i solidarnosti utemeljenih na razvoju obrazovanja i znanosti te njegovanju kulture, a desetljeće kasnije na skupštini UNESCO-a u održanoj 1956. u New Delhiju osnovan je *Međunarodni centar za proučavanje očuvanja i restauriranja kulturnih dobara* (ICCROM).²²⁰ Slijedio je Drugi međunarodni kongres arhitekata i tehničara povijesnih spomenika, čiji zaključci tvore *Venecijansku povelju* iz 1964. Podcrtavajući potrebu za međunarodnim djelovanjem i dužnosti očuvanja naslijeđene baštine za buduće naraštaje u svoj njenoj autentičnosti, *Venecijanska povelja* nadovezala se na načela iznesena u *Atenskoj*.²²¹ Značajan je njezin doprinos definiranju pojma povijesnog spomenika, koji se proširio s pojedinačnih građevina na urbana i ruralna okruženja od povijesne vrijednosti ili značaja za pojedine civilizacije, kao i doprinos učvršćivanju prakse kontinuirane brige o održavanju spomenika. Na temelju rezolucije donesene *Venecijanskom poveljom* osnovano je godinu dana kasnije u Varšavi *Međunarodno vijeće za spomenike i spomeničke cjeline* (ICOMOS), kao stručna udruga čija je misija očuvanje, zaštita i promicanje kulturne baštine.²²² Sljedeći korak u snaženju međunarodnog karaktera konzervatorskog pokreta predstavlja donošenje *Konvencije za zaštitu svjetske kulturne i prirodne baštine* unutar UNESCO-a 1972. Među najznačajnijim doprinosima Konvencije svakako su naglašavanje potrebe za očuvanjem ravnoteže kulturne i prirodne baštine, kao i formalno uspostavljanje *Popisa svjetske baštine*.²²³ Na *Popisu svjetske baštine* upisan je do studenog 2015. godine 1031 spomenik, od čega 802 spomenika, 197 prirodnih spomenika te 32 mješovita spomenika.²²⁴

Širenje fokusa konzervacije kao discipline zorno prikazuje promjena u terminologiji od rasprava o zaštiti *povijesnog spomenika* do uspostavljanja šireg termina *kulturnog dobra*, da bismo danas govorili i o očuvanju *kulturne baštine*.²²⁵ S druge strane, pratimo i širenje vrijednosnih kriterija pri definiranju spomenika. Tako je načelo prepoznavanja i vrednovanja različitih poimanja kulturne baštine unutar pojedinačnih kultura formalno sročeno u

²²⁰ Izvorni naziv na engleskom jeziku glasi *International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property*. Podaci su preuzeti s internetskih stranica ICCROM-a: <<http://www.iccrom.org/about/history/>>, datum pristupa: 2. studeni 2015.

²²¹ *Venecijanska povelja*, 1964.

²²² Izvorni naziv na engleskom jeziku glasi *International Council on Monuments and Sites*. Podaci su preuzeti s internetskih stranica ICOMOS-a: <<http://www.icomos.org/en/about-icomos/mission-and-vision/history/>>, datum pristupa: 2. studeni 2015.

²²³ Izvorni nazivi na engleskom jeziku glase *World Heritage Convention* te *World Heritage List*. Podaci su preuzeti s internetskih stranica UNESCO-a: <<http://whc.unesco.org/en/convention/>>, datum pristupa: 2. studeni 2015.

²²⁴ Podaci su preuzeti s internetskih stranica UNESCO-a: <<http://whc.unesco.org/en/list/>>, datum pristupa: 2. studeni 2015.

²²⁵ Orbašli, 2008: 15

UNESCO-vom *Dokumentu o autentičnosti iz Nare*, donesenom 1995.²²⁶ Nastavak i produbljivanje rasprave u istome smjeru pratimo potpisivanjem *Konvencije za zaštitu i promicanje raznolikosti kulturnih izričaja* na općoj skupštini UNESCO-a u Parizu 2005.²²⁷ S ciljem učinkovite primjene načela donesenih prethodno spomenutom *Konvencijom za zaštitu svjetske kulturne i prirodne baštine* iz 1972., u UNESCO-u su razvijene *Operativne smjernice*, dokument kojim se definiraju kriteriji pri odabiru dobara koja će biti uvrštena na *Popis svjetske baštine*. U srpnju 2015. tekst *Operativnih smjernica* ažuriran je po dvadeset i šesti put, što je praksa koja osigurava kontinuirano praćenje novih potreba i načela u području zaštite baštine.²²⁸

Međunarodna načela zaštite prema kraju 20. stoljeća bilježe okretanje pripravnosti u slučaju rizičnih događaja, poput elementarnih nepogoda, zatim smijenjivanje prioriteta restauratorskog pristupa u korist metodama održavanja i preventivne brige o spomenicima kulture, kao i uvođenje u raspravu čimbenika kulturnog turizma i održivog razvoja te kreiranje koncepta upravljanja baštinom.²²⁹ U svom recentnom pregledu povijesnog razvoja pokreta očuvanja arhitektonskog naslijeđa, škotski teoretičar i sveučilišni profesor Miles Glendinning prepoznaje zaokret u raspravama konzervatorskog pokreta tijekom posljednja dva desetljeća. Taj zaokret protumačio je izdvajanjem tri tendencije: (1) dovođenje u pitanje stroge definicije konzerviranja na geografskoj i gospodarskoj razini uslijed procesa globalizacije, (2) unutarnje teorijske rasprave o autentičnosti i njihov pomak sa sfere strogo definiranih spomenika prema amorfnim područjima nematerijalne baštine i kulturnog krajolika, (3) opadanje autoriteta starijeg, ruskinovskog i modernističkog, naglaska na razlikovanju novog od starog, restauriranog i izvornika.²³⁰ Za definiranje problema očuvanja moderne arhitekture osobito je relevantno potonje opažanje, no prije određivanja današnje pozicije moderne arhitekture unutar konzervatorskih rasprava, valja se osvrnuti na odnos modernističkog pokreta prema baštini.

Moderna u arhitekturi vlastitim je teorijskim pisanjima definiran u strogoj opreci akademizmu i historicizmu prevladavajućima u arhitektonskoj produkciji 19. stoljeća i još uvijek prisutnima na početku 20. stoljeća. Teorijskim spisima modernističkog pokreta razvila se

²²⁶ Orbašli, 2008: 23

²²⁷ Izvorni naziv konvencije na engleskom jeziku glasi *Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions*. Podaci su preuzeti s internetskih stranica UNESCO-a: <<http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001429/142919e.pdf>>, datum pristupa: 2. studeni 2015.

²²⁸ Podaci su preuzeti s internetskih stranica UNESCO-a: <<http://whc.unesco.org/en/guidelines/>>, datum pristupa: 2. studeni 2015.

²²⁹ Jokilehto, 2002: 317-318

²³⁰ Glendinning, 2013: 418

ideja o arhitekturi dostupnoj svim društvenim slojevima, smještenoj u gradu prilagođenome novim potrebama suvremenoga čovjeka. Usporedno s razvijanjem toga diskursa, javljali su se i odgovori iz redova teorije o zaštiti. Glavni protagonist pristupa znanstvenog restauriranja, Talijan Gustavo Giovannoni, stao je, potaknut pisanjem Josepha Hermanna Stübgena u djelu *Der Städtebau* (u prijevodu „gradogradnja“), u obranu očuvanja postojećeg povijesnog tkiva grada.²³¹ Giovannoni je držao da modernome stilu gradnje nedostaje senzibiliteta pri primjeni novih materijala, a njegova osobita zalaganja za metode održavanja, popravka i konsolidacije uz vrednovanje svih povijesnih slojeva i jasno razlikovanje modernih dodataka doprinijela su i sastavljanju *Atenske povelje* 1931.²³²

Upravo sastavljanje sljedećeg međunarodno značajnog dokumenta o načelima zaštite, *Venecijanske povelje* iz 1964., poklopilo se dijelom s pisanjem još jednog talijanskog autora, Cesarea Brandija. Brandi je svoju teoriju o restauriranju razvio oko ideje dvojnog karaktera umjetničkoga djela, koje definiraju jednako njegov estetski i povijesni vid, pri čemu je isticao nužnost očuvanja autentičnosti oba vida prilikom svake intervencije.²³³ Pišući o pomirenju stvaralaštva moderne arhitekture i očuvanja naslijeđa povijesnoga grada u talijanskoj arhitekturi nakon Drugoga svjetskog rata, Glendinning iznosi Brandijevu kritiku CIAM-ovog urbanističkog planiranja kao „arhitektonskog raka“ grada.²³⁴

Arhitekt i teoretičar arhitekture Charles Jencks, uvelike zaslužan za definiranje okvira i karakteristika postmodernističke arhitekture, na simboličan je način ukazao na postmodernistički prekid u vrednovanju arhitekture moderne. Datum 15. srpnja 1972., kada je radi podizanja novog projekta srušen modernistički stambeni sklop iz 1950-ih, Pruitt Igoe u St. Loisu u SAD-u, proglasio je danom smrti moderne arhitekture.²³⁵ Društveno-ekonomske postavke moderne arhitekture utemeljene na racionalizmu i njezin pročišćeni leksik u oblikovanju nisu bili u korak s daljnjim razvojem društva. Kao odgovor pojavila se arhitektura u teorijskim tekstovima definirana kao postmodernizam, a koju karakterizira eklektičan pristup estetici uz povratak primjeni elemenata povijesnih stilova koje je arhitektura moderne prethodno smijenila u korist funkcionalizma.

Prvi pomaci prema uspostavljanju vrednovanja baštine moderne arhitekture ostvareni su u 1980-im i 1990-im godinama, a utemeljenje formalnih okvira nastupilo je 1988. osnivanjem

²³¹ Jokilehto, 2002: 220

²³² Jokilehto, 2002: 221-222

²³³ Jokilehto, 2002: 232-237

²³⁴ Glendinning, 2013: 267

²³⁵ Jencks, 1987: 9

DOCOMOMO-a.²³⁶ Međunarodno udruženje DOCOMOMO nastalo je potaknuto prepoznatim stanjem ugroženosti moderne arhitekture, čiji su mnogi primjeri do 1980-ih razoreni ili izmijenjeni do neprepoznatljivosti. Temeljni problemi za opisano stanje uključuju: nedostatak vrednovanja moderne arhitekture kao baštine, kontinuirana praksa njezine prenamjene te nemogućnost dijela njenih tehnoloških inovacija da se odupre razarajućim čimbenicima.²³⁷ Osnovni ciljevi izneseni u konstituciji DOCOMOMO-a uključuju razmjenu iskustava i ideja o dokumentiranju i očuvanju arhitekture i dizajna moderne, nadziranje ugroženih primjera moderne arhitekture i urbanizma, poticanje interesa javnosti i odgovornih službi za naslijeđe moderne, kreiranje međunarodnog registra značajnih arhitektonskih ostvarenja moderne koje je potrebno očuvati i/ili dokumentirati te razvijanje ideja za budućnost graditeljstva, utemeljenih na iskustvima moderne.²³⁸ Udruženje djeluje kroz nacionalne i regionalne podružnice kako bi se prilagodilo potrebama i uvjetima pristunima u različitim kulturnim sredinama, a svake dvije godine održava se zajednička DOCOMOMO konferencija na kojoj regionalne podružnice podnose izvještaj o napretku te zajednički rade na definiranju plana djelovanja tijekom sljedeće dvije godine.

Sljedeći korak prema adekvatnome vrednovanju moderne arhitekture poduzet je 1994. godine kada je ICOMOS osnovao posebnoga Vijeća za baštinu 20. stoljeća, ISC20C, čiji je cilj promicati prepoznavanje, očuvanje i prezentiranje naslijeđa 20. stoljeća okupljanjem stručnjaka različitih disciplina te korištenjem potpore krovne organizacije ICOMOS-a.²³⁹ Vijeće je do 2011. godine radilo na sastavljanju teksta poznatoga kao *Madridski dokument*, u kojem su iznesene osnovne praktične smjernice za očuvanje i upravljanje arhitektonskom baštinom 20. stoljeća.²⁴⁰ U studenome 2014. objavljena je i druga, revidirana verzija *Madridskog dokumenta* nakon njegova stavljanja na međunarodnu raspravu. U pojašnjenju osnovnih ciljeva dokumenta osobito je istaknuto da je obaveza očuvanja arhitektonske baštine 20. stoljeća jednaka onoj koja se prakticira u odnosu prema baštini ranijih razdoblja te da je

²³⁶ Puni naziv udruženja na izvornom engleskom jeziku glasi *Documentation and Conservation of the Modern Movement*. Glendinning, 2013: 267, 433

²³⁷ Podaci su preuzeti s internetskih stranica DOCOMOMO-a: < <http://www.docomomo.com/mission>>, datum pristupa: 2. studeni 2015.

²³⁸ Ustav DOCOMOMO-a definiran je potpisivanjem Eindhovenskog proglasa (Eindhoven Statement) dana 14. rujna 1990. DOCOMOMO Constitution, 2010: 1.

²³⁹ Puni naziv vijeća na izvornom engleskom jeziku glasi *International Scientific Committee on Twentieth-century heritage*. Podaci su preuzeti s internetskih stranica ISC20C-a: < <http://icomos-isc20c.org/>>, datum pristupa: 2. studeni 2015

²⁴⁰ Puni naziv tzv. Madridskog dokumenta u izvorniku na engleskom jeziku glasi *Approaches for the Conservation of Twentieth-century Architectural Heritage, Madrid Document*. Podaci su preuzeti s internetskih stranica ISC20C-a: <<http://icomos-isc20c.org/id13.html>>, datum pristupa: 2. studeni 2015.

glavni razlog njezine ugroženosti upravo nedostatak iskazanog vrednovanja i brige.²⁴¹ Konkretno mjere i metode u pristupanju očuvanju arhitekture 20. stoljeća definirane su kroz devet članaka koji tvore četiri tematske cjeline. Njihovim proučavanjem jasno je uočljiv razvoj rasprave u smjeru pružanja konkretnih odgovora na praktične probleme koji su se pojavili u definiranju postupaka zaštite arhitekture 20. stoljeća.

Prva tematska cjelina *Madridskog dokumenta* posvećena je poticanju razumijevanja i isticanju značaja arhitektonske baštine 20. stoljeća. Definirana je potreba za njezinim adekvatnim popisivanjem, istraživanjem i vrednovanjem koji nužno moraju prethoditi odluci o primjerenim metodama zaštite. Pritom se potiče interdisciplinarni pristup, planiranje preventivne njege i održavanja te temeljito dokumentiranje svih zahvata.²⁴² Poblježe, članak treći *Madridskog dokumenta* definira potrebu za istraživanjem specifičnih tehničkih karakteristika arhitekture 20. stoljeća te tome sukladno razvijanje njima primjerenih konzervatorskih postupaka. Osobito izazovnim prikazan je rad na očuvanju arhitekture druge polovice 20. stoljeća, dijelom zbog tadašnjeg primijenjivanja eksperimentalnih materijala i gradnje, a dijelom zbog nedostatka specijaliziranog pristupa arhitektonskim ostvarenjima toga razdoblja.²⁴³

Druga tematska cjelina *Madridskog dokumenta* posvećena je upravljanju intervencijama s ciljem održavanja kulturnog značaja. Prvi korak u tome jest prihvaćanje intervencija i prenamjena radi novih načina korištenja kao nužne konstante.²⁴⁴ Nadalje je definirano da svaka intervencija mora biti oprezna i minimalizirana te poštivati s jedne strane kulturni značaj baštinskoga lokaliteta (članak 6.), a s druge strane njegovu autentičnost i cjelovitost (članak 7.). U članku sedmom također je definirano da metode stabiliziranja, konsolidiranja i konzerviranja pojedinih dijelova imaju prednost nad njihovom zamjenom gdje god je to moguće te da očuvanje autentičnosti baštinskog lokaliteta mora počivati na vrednovanju svih njegovih povijesnih slojeva, u jednakoj mjeri prema kriterijima starosti i kulturnog značaja.²⁴⁵

Treća tema *Madridskog dokumenta* upozorava na problem u nastajanju – postizanje energetske učinkovitosti arhitektonske baštine s ciljem održivog razvoja okoliša. Po tome je pitanju izneseno zalaganje za postizanjem ravnoteže između očuvanja kulturnog značaja i održivosti okoliša.²⁴⁶ Na poslijetku, četvrta se tematska cjelina odnosi na promicanje značaja

²⁴¹ Madrid Document, 2014: 3.

²⁴² Madrid Document, 2014: 4-5

²⁴³ Madrid Document, 2014: 6

²⁴⁴ Madrid Document, 2014: 7

²⁴⁵ Madrid Document, 2014: 8

²⁴⁶ Madrid Document, 2014: 8

arhitektonske baštine 20. stoljeća objavljivanjem planova za njezino istraživanje i zaštitu, poticanjem dijaloga s njezinim današnjim korisnicima te razvijanjem programa obrazovanja i specijalizacije za primjenu načela i metoda očuvanja arhitekture 20. stoljeća.²⁴⁷

Tek dva mjeseca prethodno objavi revidirane verzije *Madridskog dokumenta*, u rujnu 2014., potpisan je *Eindhoven-Seoulski proglas* kojim su prošireni osnovni ciljevi DOCOMOMO-a. Osim podizanja svijesti o značaju moderne arhitekture te poticanja njenog istraživanja i očuvanja, danas je među ciljevima DOCOMOMO-a istaknuto i promicanje (ponovnog) korištenja građevina modernističkih ostvarenja, suprotstavljanje njihovom uništenju i preoblikovanju te prikupljanje financijskih sredstava i razvijanje prikladnih tehnika i metoda za njihovo očuvanje ili prenamjenu.²⁴⁸ Iz dodatka osnovnim ciljevima vidljiv je, kao i u tekstu *Madridskog dokumenta*, pomak u raspravi o očuvanju moderne arhitekture od prvotnog isticanja osnovne potrebe za njenim vrednovanjem prema promišljanju konkretnih pristupa njenome očuvanju.

3.2.2. Odnos prema hrvatskom naslijeđu moderne arhitekture

Hrvatski povijesničari umjetnosti i teoretičari arhitekture svojim su tekstovima upozoravali na problem očuvanja moderne arhitekture usporedno s njegovim formuliranjem u međunarodnom diskursu. Radovan Ivančević objavio je 1968. godine u tjedniku *Telegram* niz članaka okupljenih pod zajedničkim naslovom *Moderna arhitektura – nepriznata umjetnost*. Ivančević je htio upozoriti da naslijeđe hrvatske moderne arhitekture nije priznato kao umjetnost, niti u očima javnosti, niti od strane struke, zbog čega se „antologijska djela naše moderne arhitekture [...] »doslikavaju« i »preslikavaju«, pa i uništavaju, nitko to i ne primjećuje.“²⁴⁹ U nizu u od šest tekstova Ivančević se posvetio pojedinačnim temama unutar moderne arhitekture, poput Le Corbusierove ideje o stroju za stanovanje te izgradnje najamnih stambenih višekatnica u Zagrebu, ili je pak predstavio pojedine primjere ostvarenja hrvatske moderne arhitekture, poput nebodera Napretka, arhitekta Stjepana Planića iz 1930. Ponavljajući iz broja u broj svoj sud o neadekvatnome vrednovanju arhitektonskog naslijeđa moderne, Ivančević je predstavio konkretna ostvarenja toga razdoblja kroz stručnu analizu, ali i s izraženim osobnim zanosom. Niz tekstova objavljenih u *Telegramu* odičan je primjer rada

²⁴⁷ Madrid Document, 2014: 9

²⁴⁸ Eindhoven-Seoul Statement, 2014: 1.

²⁴⁹ Ivančević, 1968a: 5

na osvještavanju i promoviranju vrijednosti moderne arhitekture s ciljem osvještavanja potrebe njezina vrednovanja.

Bitan doprinos definiranju odnosa novije arhitekture prema naslijeđenome prostoru ostvaren je odabirom te teme za retrospektivu 11. Zagrebačkog salona, održanog 1976., a realiziranog prema konceptu Ive Maroevića.²⁵⁰ Odabranim primjerima boljih ili lošijih intervencija novije arhitekture Maroević je nastojao kritički propitati njihov odnos prema naslijeđenome prostoru i postojećim starijim strukturama. U osvrtu na Maroevićev koncept 11. Zagrebačkog salona, Tomislav Premerl naglasio je da je polazišna točka definiranja toga složenog odnosa shvaćanje da stare strukture samim svojim postojanjem sudjeluju u gradnji novih prostornih vrijednosti.²⁵¹ Svaka intervencija dodaje svoj doprinos razvijanju uvijek novih prostornih vrijednosti te bi se stoga trebala voditi upravo logikom životnog rasta ambijenta. Pišući o primjeni metoda „uklapanja“ ili „nametanja“, Premerl ističe da je polaganje od mogućeg uspostavljanja „šablone“ u samom startu pogrešno te umjesto toga predlaže kreativno promišljanje odnosa prema naslijeđenome kako bi se ostvario novi, integralni prostor koji na starijim strukturama zasniva nove vrijednosti.²⁵²

Svojim pisanjem Tomislav Premerl posvetio se i užoj temi interpolacija zagrebačke međuratne arhitekture, arhitekture koja je „s novim idejnim credom ulazila u postojeću urbanu strukturu.“²⁵³ Proučivši odnos prema postojećim strukturama u arhitektonskim ostvarenjima moderne, koja je vođena novim načelima gradnje i urbanizma definiranim upravo kroz kontrast s naslijeđem historicizma i secesije na koje se kronološki gledano nastavila, Premerl je identificirao postojanje „iskonskog osjećaj[a] za prostorni odnos, ali ne i za povijesnost.“²⁵⁴ Naglasio je kako su odnos međuratne arhitekture prema starijim strukturama formirale postavke moderne i nedostatak odmaka koji je s vremenom doveo do adekvatnog vrednovanja naslijeđa 19. stoljeća.²⁵⁵ Na odnos međuratne arhitekture prema naslijeđenom prostoru osvrnuo se i Ivo Maroević, koristeći kao primjer međuratnu izgradnju prostora zagrebačkog Donjeg grada. Istaknuo je da su se tadašnja arhitektonska ostvarenja vodila željom zadovoljavanja novih potreba stanovanja, što je dovelo do rješavanja idejnog programa moderne arhitekture unutar sebe same, kroz negiranje postojanja okoline.²⁵⁶ Kao temeljni fenomen koji uvjetuje odnos nove arhitekture prema postojećim sadržajima u prostoru

²⁵⁰ Premerl, 1976: 12

²⁵¹ Premerl, 1976: 12

²⁵² Premerl, 1976: 13

²⁵³ Premerl, 1983: 70

²⁵⁴ Premerl, 1983: 70

²⁵⁵ Premerl, 1983: 70

²⁵⁶ Maroević, 1976: 266

Maroević je identificirao spoznaju o vrijednostima prošlih vremena.²⁵⁷ Upravo uspostavljanje adekvatne valorizacije omogućava nam definiranje odnosa moderne arhitekture prema naslijeđenom prostora te ujedno predstavlja temelj daljnje rasprave o problemu njena očuvanja.

Svojom knjigom *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata* iz 1989. Tomislav Premerl donio je vrijednu valorizaciju hrvatske moderne arhitekture, a svojim djelovanjem te brojnim daljnjim tekstovima pristupio je konkretnije i problemu njezina očuvanja. Na Okruglom stolu održanome u Društvu arhitekata u travnju 1996. tema je bila upravo zaštita moderne i suvremene arhitekture, a sažeci izlaganja sabrani su i objavljeni nedugo zatim u posebnom prilogu časopisa *Čovjek i prostor*, gdje je iznesen niz primjera (ne)brige o naslijeđu moderne. U uvodnome tekstu priloga Premerl je ukazao prije svega na vrijednost i veličinu hrvatske moderne arhitekture koja se ostvarivala usporedno sa svjetskim zbivanjima.²⁵⁸ Upozorio je da je općenito stanje brige o arhitektonskom naslijeđu moderne „katastrofalno“ i „sramotno“ te prizvao u svijest čitatelja činjenicu da je zaštita spomenika arhitekture „etički čin.“²⁵⁹ Spomenuvši probleme podizanja svijesti i donošenja adekvatnih zakona o zaštiti, Premerl je zaključio da uspješnost navedenih mjera ovisi uvelike u strogom provođenju tih zakona. Iznio je četiri točke programa cjelovite spomeničke zaštite koji uključuju: ugrađivanje pojma baštine u opću edukaciju, izgradnju svijesti pojedinaca i društva, donošenje jasnih zakona o zaštiti i osiguravanje njihova provođenja te, u konačnici, novu organizaciju službe zaštite koja bi trebala djelovati isključivo prema stručnim i znanstvenim kriterijima, eliminirajući čimbenike trenutanih interesa pojedinaca ili vlasti.²⁶⁰

U sličnome tonu napisan je i njegov tekst *Zaštita arhitektonske baštine hrvatske moderne* iz 2009. godine, gdje ponovno upozorava na propadanje vrhunskih ostvarenja hrvatske moderne arhitekture uslijed nemara, zapuštenosti ili devastacija.²⁶¹ O razvoju rješavanja ovoga problema unutar više od desetljeća otkako je napisao prethodno spomenuti tekst najzornije nam svjedoče upravo ponovljeni pozivi Tomislava Premerla na djelovanje te njegovo izlaganje potencijalnog programa koristeći iste četiri točke, uz dodatak pete o potrebi za uključivanjem stručnjaka u proces reorganizacije službe zaštite.²⁶²

²⁵⁷ Maroević, 1976: 266

²⁵⁸ Premerl, 1996: 66

²⁵⁹ Premerl, 1996: 66-67

²⁶⁰ Premerl, 1996: 67

²⁶¹ Premerl, 2009: 341

²⁶² Premerl, 2009: 345

Iz kratkog pregleda tekstova vidljivo je da je problem očuvanja moderne arhitekture u Hrvatskoj prepoznat usporedno s njegovim identificiranjem na međunarodnoj razini. Temeljni koraci definiranja vrijednosti moderne arhitektonske baštine postavljeni su, a kontinuirano se radi i na njezinom daljnjem istraživanju te podizanju svijesti u stručnoj i široj javnosti o problemu njezina očuvanja. Pri zagrebačkom Arhitektonskom fakultetu pokrenut je 1980. na inicijativu arhitekta i sveučilišnog profesora Nevena Šegvića znanstveno-istraživački projekt pod nazivom *Atlas hrvatske arhitekture dvadesetoga stoljeća*.²⁶³ Kroz projekt je do danas realizirana izložba Nevena Šegvića *Arhitektura u Hrvatskoj 1945.-1985.* te objavljen niz publikacija u izdanju Arhitektonskog fakulteta, od kojih valja izdvojiti *Leksikon arhitekata atlasa hrvatske arhitekture XX. stoljeća* iz 2000.²⁶⁴ Značajan doprinos raspravi svakako predstavljaju upravo stručne publikacije kojima se tematizira moderna arhitektura, poput u prethodnom poglavlju spomenutog naslova *Arhitektonski vodič. Zagreb 1898.-2010.* Aleksandra Lasla iz 2010.

Arhitektonsko naslijeđe moderne našlo se u fokusu prošlogodišnjeg Venecijanskog bijenala arhitekture, održanog od 7. lipnja do 23. studenoga 2014. na temu „Apsorpcija moderniteta 1914.-2014.“²⁶⁵ Hrvatsko sudjelovanje na bijenalu osmislio je tim okupljen oko izbornice Karin Šerman, sveučilišne profesorice pri Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu. Tezom o hrvatskoj modernoj arhitekturi kao aktivnome graditelju našeg nacionalnog kulturnog identiteta i memorije hrvatski nastup na bijenalu donio je bitno vrednovanje toga dijela naslijeđa.

Godine 2013. pokrenut je projekt *Motel Trogir* kao građanska kampanja kojom se nastoji problematizirati naslijeđe hrvatske arhitektonske baštine iz radoblja socijalizma fokusiranjem na istraživanje konkretnog ostvarenja trogirskog motela podignutog 1965. prema projektu arhitekta Ivana Vitića.²⁶⁶ U sklopu projekta postavljena je u rujnu 2015. izložba „Moderna arhitektura Trogira,“ a u planu je i objavljivanje popratne publikacije s fokusom na Vitićeve motele podignute duž Jadrana. Projektom se kroz istraživački rad, izložbenu djelatnost i aktivizam nastoji ostvariti međunarodna suradnja sa sličnim inicijativama u Europi, a uz objavljivanje intervjua s predstavnicima srpske sekcije DOCOMOMO-a, vođenoga u travnju

²⁶³ Podaci su preuzeti s internetskih stranica projekta *Atlas arhitekture*: <<http://www.atlasarhitekture.org/>>, datum pristupa: 5. studeni 2015.

²⁶⁴ Podaci su preuzeti s internetskih stranica projekta *Atlas arhitekture*: <<http://www.atlasarhitekture.org/>>, datum pristupa: 5. studeni 2015.

²⁶⁵ Podaci su preuzeti iz članka objavljenog 26. svibnja 2014. na portalu *pogledaj.to*: <<http://pogledaj.to/arhitektura/arhitektonski-modernizam-u-hrvatskoj-ne-rastace-nacionalnu-arhitekturu/>>, datum pristupa: 5. studeni 2015.

²⁶⁶ Podaci su preuzeti s internetskih stranica projekta *Motel Trogir*: <<http://moteltrogir.tumblr.com/>>, datum pristupa: 5. studeni 2015.

2015., istaknut je kao jedan od predstojećih ciljeva poticanje osnivanja hrvatske sekcije DOCOMOMO-a.²⁶⁷

Predstavljeni tekstovi i projekti svjedoče uspostavljanju vrednovanja naslijeđa hrvatske moderne arhitekture i dok su temelji kvalitetno postavljeni, predstoji daljnji rad na istraživanju baštine moderne i njenoj promociji unutar stručne i šire javnosti kako bi bilo moguće preći na sljedeći korak pružanja adekvantnih mjera zaštite i očuvanja pojedinačnih ostvarenja moderne arhitekture. Kao njezin predstavnik, Nadbiskupsko dječjačko sjemenište Jurja Neidhardta doživjelo je adekvatnu valorizaciju od strane struke te zakonsko proglašenje zaštićenim kulturnim dobrom. Imajući na umu zaključke i smjernice iznesene *Madridskim dokumentom*, valja istaknuti da su do danas izostali prije svega planiranje te provedba preventivne njege i održavanja spomenika. Iako je sjemenišni sklop u stanju očuvanosti koje omogućava njegovo korištenje za trenutačne funkcije, primjeri oštećenja i propadanja istaknuti prethodno u ovome radu ukazuju na rastuću potrebu za određivanjem konzervatorskih postupaka kojima bi se stupilo ka njegovu očuvanju. Kao mogući prvi korak valja istaknuti uspostavljanje nadzora nad manjim intervencijama i održavanjima koja nisu u skladu s izvornim oblikovanjem Neidhardtova projekta, niti predstavljaju dugoročna rješenja ili sveobuhvatni pristup održavanju i očuvanju čitava sklopa. Vodeći se nadalje za zaključcima *Madridskog dokumenta* o prihvaćanju intervencija i prenamjena građevina kao nužne konstante, valja se osvrnuti na navjeću promjenu u korištenju sjemeništa. Naknada pregradnja arhitekta Franje Zvonimira Tišine iz 1950-ih godina dokumentirana je te u pisanju struke valorizirana kao dodatak koji ne umanjuje umjetničko jedinstvo i vrijednost izvornog projekta. Upravo ta kvaliteta Tišinine pregradnje te njezino shvaćanje kao svjedočanstva o burnoj prošlosti sjemeništa u razdoblju nakon Drugoga svjetskoga rata mogu nam poslužiti kao temelj pri pružanju adekvatnoga očuvanja i tome dijelu sjemenišnoga sklopa.

²⁶⁷ Podaci su preuzeti internetskih stranica projekta *Motel Trogir*, iz intervjua objavljenog 14. travnja 2015.: <<http://moteltrogir.tumblr.com/page/3/>>, datum pristupa: 5. studeni 2015.

ZAKLJUČAK

Nadbiskupsko dječačko sjemenište Jurja Neidhardta značajno je arhitektonsko ostvarenje zagrebačke međuratne arhitekture. Elemente njegova oblikovanja moguće je identificirati kao primjenu leksika moderne arhitekture, što je osobito jasno u izostavljanju arhitektonskog ukrasa i minimalističkom oblikovanju pročelja strogim linijama i geometriziranim oblicima. U ranijim pisanjima o sjemeništu na Šalati toranj zvjezdarnice na zgradi gimnazije drži se odjekom ekspresionizma u arhitekturi te se uspoređuje s obzervacijskim tornjem Ericha Mendelsohna u Potsdamu. Osobita vrijednost Neidhardtova projekta kao ostvarenja moderne arhitekture nalazi se u njegovoj iznimno vještoj primjeni paviljonske strukture prostornim rasporedom prilagođene konfiguraciji terena na Šalati i postignutom funkcioniranju sjemenišnoga sklopa kao samostalne jedinica unutar šireg gradskog prostora.

Analiza građevinskog izvještaja Augusta pl. Pisačića donosi značajan uvid u zajednički rad savjetodavnih odbora sačinjenih od crkvenih dužnosnika i arhitekata na razvijanju nacrtu za projekt. Opsežan savjetodavni i nadzorni rad potvrđuje nam vrijednost i značenje projekta sjemeništa za Zagrebačku nadbiskupiju. Istovremeno, nedostatak kreativne slobode ne umanjuje iskazani izniman stvaralački potencijal i doraslost velikome zadatku arhitekta Jurja Neidhardta. Građevinski izvještaj poslužio je kao iznimno vrijedan izvor i pri proučavanju tijeka i načina izgradnje sjemeništa, osobito u definiranju uloge arhitekta Vinka Rauschera na dovršetku sjemenišne crkve.

Nadbiskupsko dječačko sjemenište prisutno je u pregledima hrvatske međuratne arhitekture te vrednovano kao značajno ostvarenje toga razdoblja, no pozornost je u manjoj mjeri bila posvećena pregradnji jednog dijela sjemeništa za potrebe vojne bolnice u 1950-ima prema projektu Franje Zvonimira Tišine. Logičnim smještajem spojnog krila na poziciji prethodno podignutog spojnog hodnika između istočnih i zapadnih đačkih paviljona i suzdržanim oblikovanjem, Tišina je uspješno ostvario pregradnju koja bitno ne narušava sklad Neidhardtova sjemenišnoga sklopa.

Današnje stanje sklopa bilježi brojna oštećenja uslijed manjih zahvata i propadanja te ukazuje na potrebu za temeljitim istraživanjem i procjenom stanja kako bi se pristupilo primjeni adekvatnih mjera zaštite i daljnjeg održavanja. Proglašenjem sjemeništa zaštićenim dobrom u Ministarstvu kulture 2005. godine ono je upisano u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, no prepoznavanje spomeničke vrijednosti tek je prvi korak prema očuvanju ovog ostvarenja zagrebačke moderne arhitekture.

Razmatranje problema očuvanja moderne arhitekture unutar konzervatorske teorije dovodi do zaključka da su temelji vrednovanja naslijeđa moderne postavljeni na međunarodnoj razini. Djelovanje međunarodnih organizacija i odbora, poput ICOMOS-ovog vijeća ISC20C i organizacije DOCOMOMO, nastavlja svoj rad na promociji arhitektonskog naslijeđa 20. stoljeća usporedno s okretanjem ka sljedećem koraku – definiranju adekvatnih mjera i postupaka u zaštiti novije arhitekture kako bi se razriješili konkretni problemi uočeni u praksi. Temelji vrednovanja hrvatskog i zagrebačkog naslijeđa moderne postavljeni su pisanjima autora poput Tomislava Premerla, Radovana Ivančevića i Ive Maroevića. Predstoji nastaviti pozitivan pomak u širem radu na daljnoj promociji arhitektonskog naslijeđa moderne kako bi se ukazalo na potrebu za očuvanjem i zaštitom ostvarenja kojima je hrvatska arhitektonska produkcija stala uz bok svjetskim kretanjima.

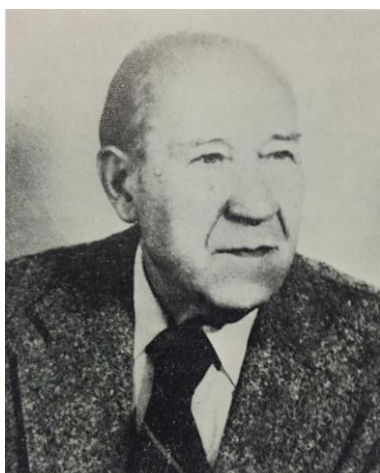
ILUSTRACIJE

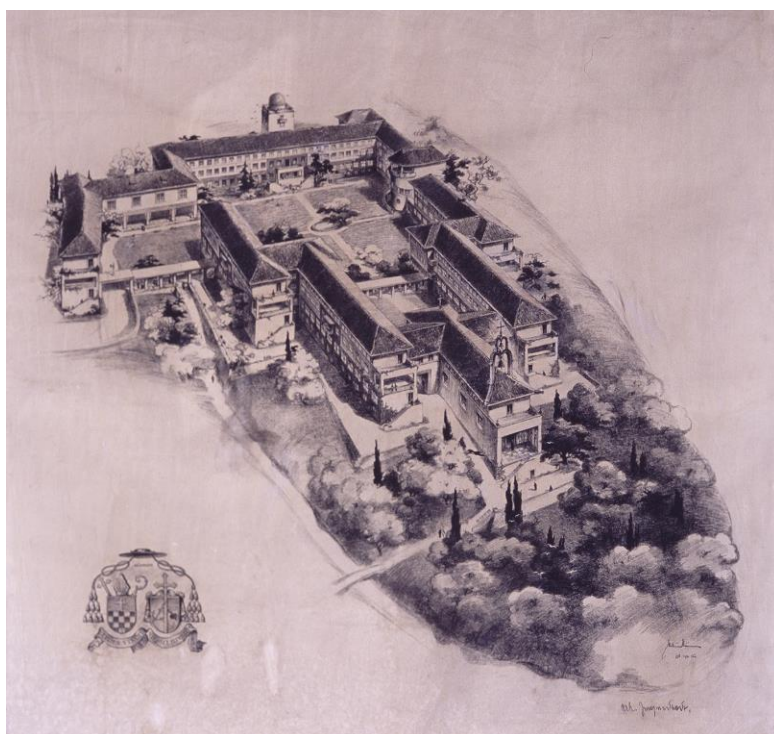
Slika 1. Pogled na Nadbiskupsko dječjačko sjemenište s juga 1929./1930.

Slika 2. Pogled na Zagreb noću s vrha tornja zvjezdarnice

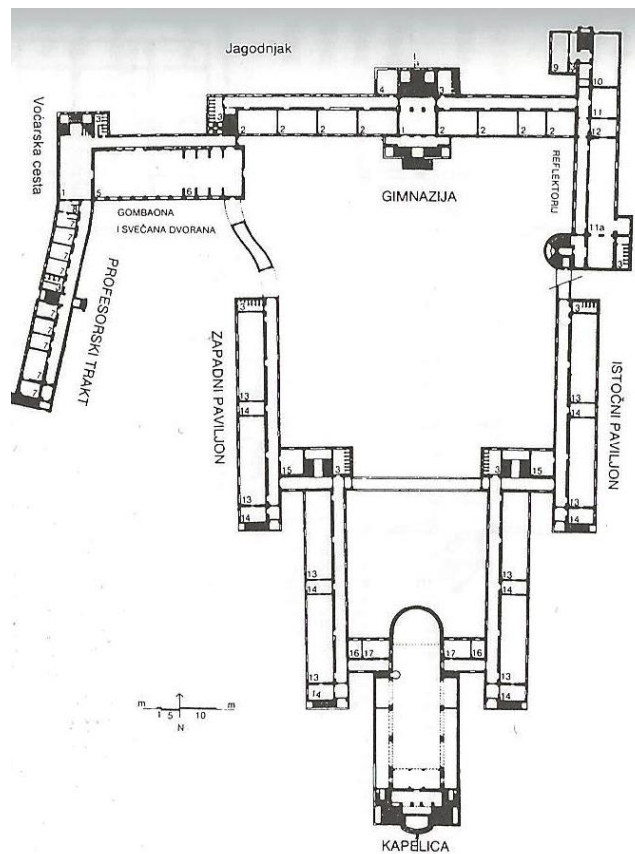
*Slika 3. Arhitekt Juraj
Neidhardt*

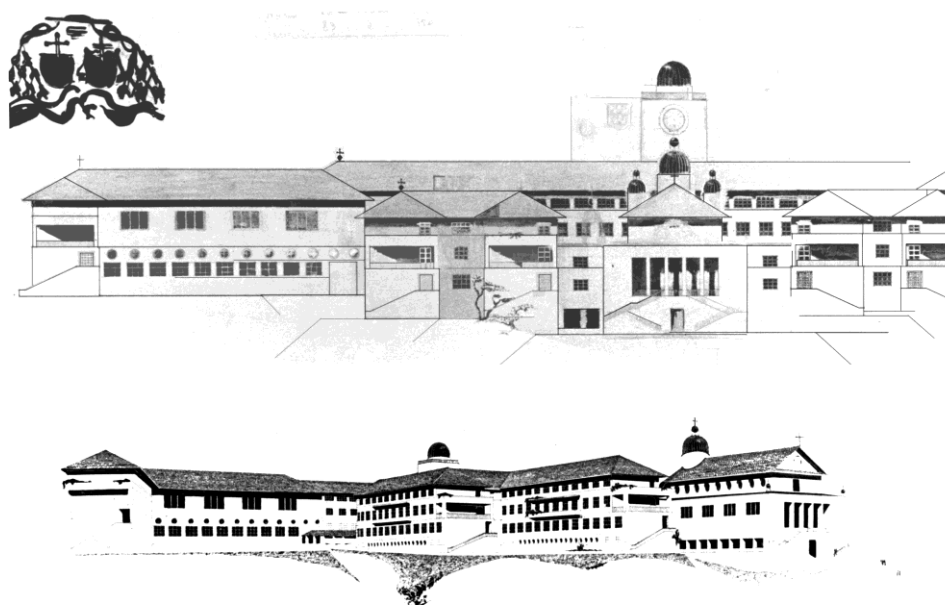
*Slika 4. Crtež Jurja Neidhardta s prikazom
Nadbiskupskog dječaćkog sjemeništa*

Slika 5. Maketa Nadbiskupskog dječaćkog sjemeništa 1927.

Slika 6. Tlocrt sjemeništa na Šalati

Slika 7. Presjek i pogled na sjemenište

*Slika 8. Otvoreni spojnik hodnik između zgrade svečane dvorane
i sjeverne zgrade zapadnih đачkih paviljona*

Slika 9. Ugaona kula zgrade refektorija i spojnik hodnik s istočnim đачkim paviljonima

Slika 10. Nadbiskupsko dječačko sjemenište pred završetak izgradnje

Slika 11. Niz okruglih prozora na zapadnom đlačkom paviljonu

Slika 12. Okrugla staklena polja na ulaznim vratima zapadnog đlačkog paviljona

Slika 13. Konkava profesorskog trakta

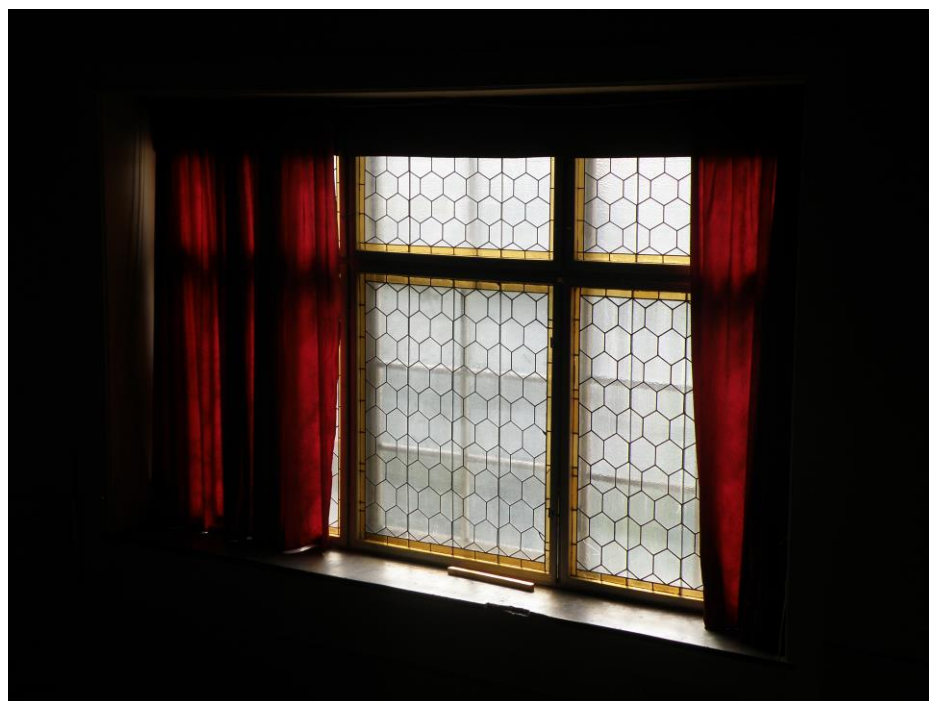
Slika 14. Hodnik profesorskog trakta

Slika 15. Kameni grb Ive Kerdića nad ulazom u svečanu dvoranu

Slika 16. Pogled prema pozornici svečane dvorane s balkona

Slika 17. Ukasni prozor u svečanoj dvorani

Slika 18. Pročelje gimnazije s ulazom

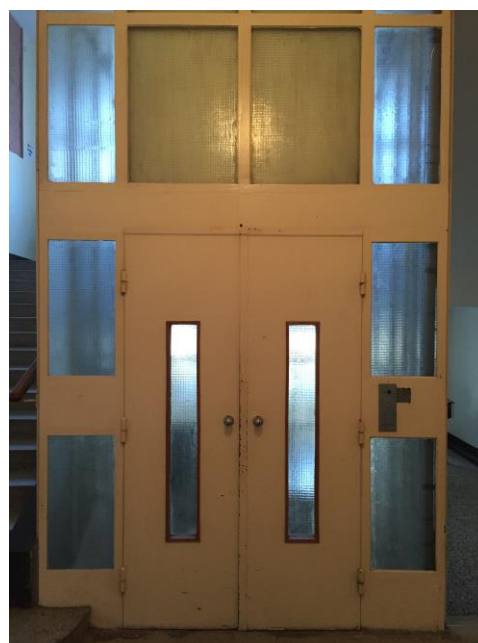
Slika 19. Stubište gimnazije sa segmentim sferama

Slika 20. Učionica fizike

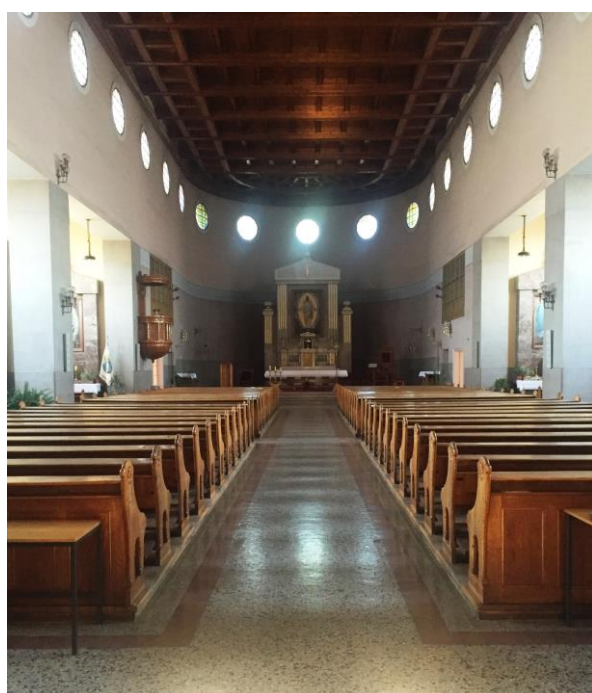
Slika 21. Unutrašnjost kupole zvjezdarnice

Slika 22. Dizalo u prizemlju zgrade refektorija

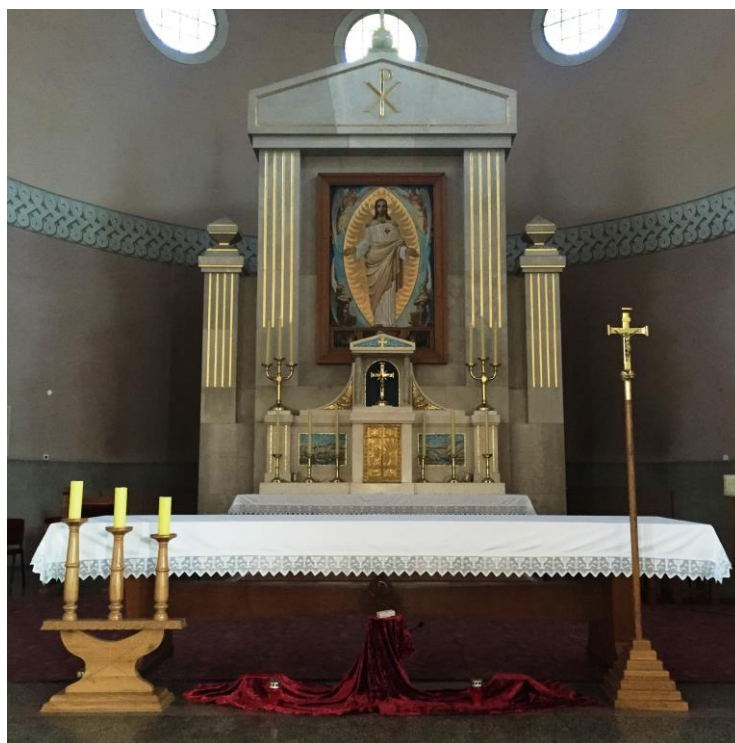
Slika 23. Pročelje sjemenišne crkve

Slika 24. Pogled prema glavnome oltaru

Slika 25. Pogled prema pjevalištu

Slika 26. Glavni oltar sjemenišne kapele s prikazom „Sv. Srca Isusova“

*Slika 28. Oltar južne kapele istočnog bočnog broda
s prikazom trojice svetaca mladića*

*Slika 27. Drvena ispovjedaonica
u zapadnom bočnom brodu*

Slika 29 Drveni kasetirani strop sjemenišne kapele

Slika 30. Strop kripte

Slika 31. Slika Line Crnčić na oltaru kripte

Slika 32. Temeljni kamen u podrumu zgrade gimnazije

Slika 33. Fotografija blagoslova temeljnog kamena iz časopisa Svijet

Slika 36. Sjeverno pročelje spojnog krila

Slika 37. Pogled s tornja zvjezdarnice prema jugu

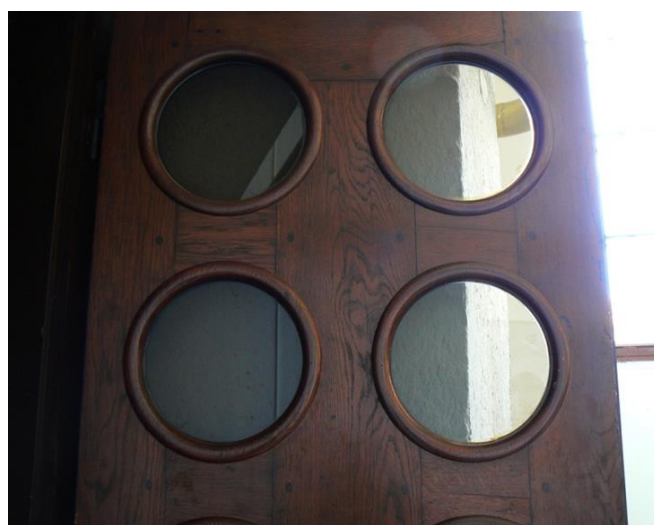
Slika 38. Dvorište Američke međunarodne škole u prostoru iza sjemenišne kapele

Slika 39. Današnja gusta izgradnja oko sjemenišnoga sklopa

Slika 40. Primjer održavanja prozora sjemeništa zamjenom oštećenih dijelova

Slike 41 i 42. Detalji drvenih vrata s okruglim staklenim poljima tijekom održavanja

Slika 43. Zgrada profesorskog trakta: naknadno zazidani okrugli prozorski otvor

*Slika 44. Južno pročelje zgrade profesorskog trakta:
primjer naknadnog zatvaranja loggie i natkrivanja balkona*

*Slika 45. Istočni zid sjemenišne crkve i spoj s istočnim zgradama đачkih paviljona:
zatvaranje arkada radi potreba skladištenja, naknadno dodane željezne stube*

*Slika 46. Južna zgrada istočnog stambenog paviljona:
propadanje i naknadno postavljeni klima uređaji*

Slika 47. Einsteinturm Ericha Mendelsohna u Potsdamu

Slika 48. Benediktinska opatija u Melku

IZVORI ILUSTRACIJA

Slika 1. Pogled na Nadbiskupsko dječjačko sjemenište s juga 1929./1930., izvor: Muzej grada Zagreba

Slika 2. Pogled na Zagreb noću s vrha tornja zvjezdarnice, snimila P. Šlošel, 15.X.2014.

Slika 3. Arhitekt Juraj Neidhardt, izvor: ***(1991.) *Arhitekti članovi JAZU*, „Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti“ knjiga 437, ur: GALIĆ, D., HAZU, Zagreb: 74.

Slika 4. Crtež Jurja Neidhardta s prikazom Nadbiskupskog dječjačkog sjemeništa, izvor: Institut za povijest umjetnosti, priprema knjige RADOVIĆ MAHEČIĆ, D. (2007.), *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*. iPU, Zagreb.

Slika 5. Maketa Nadbiskupskog dječjačkog sjemeništa 1927., izvor: Muzej grada Zagreba

Slika 6. Tlocrt sjemeništa na Šalati, izvor: KARAČ, Z., ŽUNIĆ, A. (2012.), *Antologijski arhitektonski vodič Zagreba*. UPI2M BOOKS, Zagreb: 198.

Slika 7. Presjek i pogled na sjemenište, izvor: Institut za povijest umjetnosti, priprema knjige RADOVIĆ MAHEČIĆ, D. (2007.), *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*. iPU, Zagreb.

Slika 8. Otvoreni spojni hodnik između zgrade svečane dvorane i sjeverne zgrade zapadnih đakačkih paviljona, snimila P. Šlošel, 4.VI.2014.

Slika 9. Ugaona kula zgrade refektorija i spojni hodnik s istočnim đakačkim paviljonima, izvor: Institut za povijest umjetnosti, priprema knjige RADOVIĆ MAHEČIĆ, D. (2007.), *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*. iPU, Zagreb.

Slika 10. Nadbiskupsko dječjačko sjemenište pred završetak izgradnje, izvor: Institut za povijest umjetnosti, priprema knjige RADOVIĆ MAHEČIĆ, D. (2007.), *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*. iPU, Zagreb.

Slika 11. Niz okruglih prozora na zapadnom đakačkom paviljonu, snimila P. Šlošel, 4.VI.2014.

Slika 12. Okrugla staklena polja na ulaznim vratima zapadnog đakačkog paviljona, snimila P. Šlošel, 4.VI.2014.

Slika 13. Konkava profesorskog trakta, snimila P. Šlošel, 4.VI.2014.

Slika 14. Hodnik profesorskog trakta, snimila P. Šlošel, 21.VIII.2014.

Slika 15. Kameni grb Ive Kerdića nad ulazom u svečanu dvoranu, snimila P. Šlošel, 4.VI.2014

Slika 16. Pogled prema pozornici svečane dvorane s balkona, snimila P. Šlošel, 21.VIII.2014.

Slika 17. Ukrasni prozor u svečanoj dvorani, snimila P. Šlošel, 21.VIII.2014.

Slika 18. Pročelje gimnazije s ulazom, izvor: Institut za povijest umjetnosti, priprema knjige RADOVIĆ MAHEČIĆ, D. (2007.), *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*. iPU, Zagreb.

Slika 19. Stubište gimnazije sa segmentim sferama, izvor: Institut za povijest umjetnosti, priprema knjige RADOVIĆ MAHEČIĆ, D. (2007.), *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*. iPU, Zagreb.

Slika 20. Učionica fizike, snimila P. Šlosel, 15.X.2014.

Slika 21. Unutrašnjost kupole zvjezdarnice, snimila P. Šlosel, 15.X.2014.

Slika 22. Dizalo u prizemlju zgrade refektorija, snimila P. Šlosel, 12.XI.2015.

Slika 23. Pročelje sjemenišne crkve, izvor: Institut za povijest umjetnosti, snimio K. Tadić, inv. br. N-16049

Slika 24. Pogled prema glavnome oltaru, snimila P. Šlosel, 12.XI.2015.

Slika 25. Pogled prema pjevalištu, snimila P. Šlosel, 21.VIII.2014.

Slika 26. Glavni oltar sjemenišne kapele s prikazom „Sv. Srca Isusova“, snimila P. Šlosel, 12.XI.2015.

Slika 27. Drvena ispovjedaonica u zapadnom bočnom brodu, snimila P. Šlosel, 12.XI.2015.

Slika 28. Oltar južne kapele istočnog bočnog broda s prikazom trojice svetaca mladića, snimila P. Šlosel, 12.XI.2015.

Slika 29. Drveni kasetirani strop sjemenišne kapele, snimila P. Šlosel, 12.XI.2015.

Slika 30. Strop kriptе, snimila P. Šlosel, 21.VIII.2014.

Slika 31. Slika Line Crnčić na oltaru kriptе, snimila P. Šlosel, 12.XI.2015.

Slika 32. Temeljni kamen u podrumu zgrade gimnazije, snimila P. Šlosel, 12.XI.2015.

Slika 33. Fotografija blagoslova temeljnog kamena iz časopisa *Svijet*, izvor: N.N. (1927.d), *Svijet*, 9.VII.1927., Zagreb.

Slika 34. Nacrt s prikazom smještaja spojnog krila, izvor: Državni arhiv u Zagrebu, Gradsko poglavarstvo Zagreba, Građevni odjel, Voćarska 106 – Vojna bolnica, Adaptacija 1952-1962, kutija 3251/2.

Slika 35. Prikaz sjevernog pročelja spojnog krila, izvor: Državni arhiv u Zagrebu, Gradsko poglavarstvo Zagreba, Građevni odjel, Voćarska 106 – Vojna bolnica, Adaptacija 1952-1962, kutija 3251/2.

Slika 36. Sjeverno pročelje spojnog krila, snimila P. Šlosel, 4.VI.2014.

Slika 37. Pogled s tornja zvjezdarnice prema jugu, izvor: Institut za povijest umjetnosti, priprema knjige RADOVIĆ MAHEČIĆ, D. (2007.), *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*. iPU, Zagreb.

Slika 38. Dvorište Američke međunarodne škole u prostoru iza sjemenišne kapele, snimila P. Šlošel, 4.VI.2014.

Slika 39. Današnja gusta izgradnja oko sjemenišnoga sklopa, izvor: GoogleMaps, datum pristupa: 20.XI.2015.

Slika 40. Primjer održavanja prozora sjemeništa zamjenom oštećenih dijelova, snimio P. Čavara

Slike 41 i 42. Detalji drvenih vrata s okruglim staklenim poljima tijekom održavanja, snimio P. Čavara

Slika 43. Zgrada profesorskog trakta: naknadno zazidani okrugli prozorski otvor, snimila P. Šlošel, 4.VI.2014.

Slika 44. Južno pročelje zgrade profesorskog trakta: primjer naknadnog zatvaranja loggie i natkrivanja balkona, snimila P. Šlošel, 4.X.2015.

Slika 45. Istočni zid sjemenišne crkve i spoj s istočnim zgradama đачkih paviljona: zatvaranje arkada radi potreba skladištenja, naknadno dodane željezne stube, snimila P. Šlošel, 17.X.2013.

Slika 46. Južna zgrada istočnog stambenog paviljona: propadanje i naknadno postavljeni klima uređaji, snimila P. Šlošel, 17.X.2013.

Slika 47. Einsteinturm Ericha Mendelsohna u Potsdamu, snimila P. Šlošel, 5.IX.2015.

Slika 48. Benediktinska opatija u Melku, izvor: HANSMANN, W. (1988.), Baukunst des Barock, DuMont Buchverlag, Köln.

BIBLIOGRAFIJA

Arhivski izvori

- Državni arhiv u Zagrebu, Gradsko poglavarstvo Zagreba, Građevni odjel, Voćarska 106 – Sjemenište, gl. projekt 8653/27, pekarna, kotlovnica 1929, kutija 3251.
- Državni arhiv u Zagrebu, Gradsko poglavarstvo Zagreba, Građevni odjel, Voćarska 106 – Sjemenište, promjedbeni nacrt 8139/1935, kotlovnica, šupa 1947, kutija 3251/1.
- Državni arhiv u Zagrebu, Gradsko poglavarstvo Zagreba, Građevni odjel, Voćarska 106 – Vojna bolnica, Adaptacija 1952-1962, kutija 3251/2.
- Nadbiskupsko dječačko sjemenište, Arhiv sjemeništa, Andrija Glavaš, „Najburnije razdoblje sjemeništa – sjećanja na neke događaje“, nedatirani tekst.
- Nadbiskupsko dječačko sjemenište, Arhiv sjemeništa, Dječačko sjemenište Zagreb, Molba za staklo i cement od 6. studenoga 1950.
- Nadbiskupsko dječačko sjemenište, Arhiv sjemeništa, Izvještaj komisiji za utvrđivanje ratne štete od 28. ožujka 1946.
- Nadbiskupsko dječačko sjemenište, Arhiv sjemeništa, Spisi inženjera Augustina Pisačića, 1934.
- Nadbiskupsko dječačko sjemenište, Arhiv sjemeništa, Vrhovni sud Narodne Republike Hrvatske, Ur. broj U-3345-1960-7, Presuda o uvažavanju tužbe od 29. listopada 1960.
- Nadbiskupsko dječačko sjemenište, Arhiv sjemeništa, Zvonimir Medvidović, „Arhiva – povijest sjemeništa“, nedatirani tekst.

Rješenja o zaštiti

- Grad Zagreb, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Identifikacijski list, ID: 325.
- Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Klasa UP-1°-612-08/05-06/903, Ur. broj 532-04-01-1/4-05-2, Rješenje o proglašenju svojstva kulturnog dobra od 28. travnja 2005.

Međunarodne povelje

- Atenska povelja (1931.), tekst preuzet s internetskih stranica ICOMOS-a, <<http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-historic-monuments>>, datum pristupa: 2. studeni 2015.
- DOCOMOMO Constitution (2010.), tekst preuzet s internetskih stranica DOCOMOMO-a: <http://www.docomomo.com/pdfs/about/constitution/104836_docomomoconstitution.pdf>, datum pristupa: 2. studeni 2015.
- Eindhoven-Seoul Statement (2014.), tekst preuzet s internetskih stranica DOCOMOMO-a: <http://www.docomomo.com/pdfs/about/eindhoven/051623_110638_2014-09-26%20Eindhoven-Seoul%20Statement%202014.pdf>, datum pristupa: 2. studeni 2015.
- Madrid Document (2014.), tekst preuzet s internetskih stranica ISC20C-a: <http://icomos-isc20c.org/sitebuildercontent/sitebuilderfiles/madrid_doc_10.26.pdf>, datum pristupa: 2. studeni 2015.
- Venecijanska povelja (1964.), tekst preuzet s internetskih stranica ICOMOS-a, <http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf>, datum pristupa: 2. studeni 2015.

Sekundarna literatura

- AKMADŽA, M. (2002.), *Oduzimanje imovine Katoličkoj crkvi od 1945. do 1966. god. i utjecaj na crkveno-državne odnose – primjer Zagrebačke nadbiskupije*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- BAGARIĆ, M. (2006.), *Povijest gradnje Đakovačkog sjemeništa*, „Diacovensia“ 14/2: 707-731, Đakovo.
- BAKŠIĆ, S. (1927.), *Blagoslov temeljnog kamena malog sjemeništa*, „Katolički list“, 23.VI.1927., 25: 349-351, Zagreb.
- ČORAK, Ž. (1981.), *U funkciji znaka. Drago Ibler i hrvatska arhitektura između dva rata*. SN Liber, Zagreb.
- DAMJANOVIĆ, D. (2014.), *Zagreb. Arhitektonski atlas*. AGM, Zagreb.
- DOBRONIĆ, L. (1960.), *Periferija Zagreba u 19.stoljeću*, „Iz starog i novog Zagreba“ 2: 271-297, Zagreb.

- FRAMPTON, K. (1992.), *Moderna arhitektura. Krićka povijest*. Globus, Zagreb.
- GLENDINNING, M. (2013.), *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation*, Routledge, London.
- GRABRIJAN, D. (1937.), *Osvrt na arhitektonsku izložbu arhitekta J. Neidhardta*, „Građevinski vjesnik“ 1: 1-10, Zagreb.
- GREGL, Z., RUŽIĆ, I., ŠVAB, M., TEŽAK, D. (1994.), *Zagrebaćke ulice*. Naklada Zadro, Zagreb.
- GRIMMER, V. (2010.), *Breaktrough of modernism - Architecture between the two world wars*, „Continuity of Modernity. Fragments of Croatian Architecture from Modernism to 2010“: 14-45, Zagreb.
- HANSMANN, W. (1988.), *Baukunst des Barock*, DuMont Buchverlag, Köln.
- IVANČEVIĆ, R. (1968.a), *Moderna arhitektura – nepriznata umjetnost*, „Telegram“, 8.III.1968.: 5, Zagreb.
- IVANČEVIĆ, R. (1968.b), *Moderna arhitektura – nepriznata umjetnost: Poštovati ili izrugivati?*, „Telegram“, 12.VI.1968.: 11, Zagreb.
- JENCKS, CH. (1987.), *The Language of Post-Modern Architecture*, Academy Editions, London.
- JOKILEHTO, J. (2002.), *History of Architectural Conservation*, Butterworth-Heinemann, Oxford.
- JURIĆ, Z. (1996.a), *Početak direktnog sukoba arhitektonskih generacija*, „Ćovjek i prostor“ 1-2: 50-51, Zagreb.
- JURIĆ, Z. (1996.b), *Ne rušite Bakaćevu kulu*, „Ćovjek i prostor“ 3: 70-71, Zagreb.
- JURIĆ, Z. (1996.c), *Arhitektura kao moralno i umjetnićko poslanstvo*, „Ćovjek i prostor“ 9-10: 64-65, Zagreb.
- JURIĆ, Z. (1996.d), *Doba kada su arhitekturom vladale individualne umjetnićke geste*, „Ćovjek i prostor“ 11-12: 52-54, Zagreb.
- KARAĆ, Z., ŽUNIĆ, A. (2012.), *Antologijski arhitektonski vodić Zagreba*. UPI2M BOOKS, Zagreb.
- KARLIĆ-KAPETANOVIĆ, J. (1990.), *Juraj Neidhardt. Život i djelo*. Veselin Masleša, Sarajevo.
- LASLO, A. (1994.), *Zvonimir Tišina*, „Ćovjek i prostor“ 11-12: 20-21, Zagreb.
- LASLO, A. (1995.), *Arhitektura modernog građanskog Zagreba*, „Život umjetnosti“ 56/57: 58-71, Zagreb.

- LASLO, A. (2010.) *Arhitektonski vodič. Zagreb 1898. – 2010.* Znanje, Zagreb.
- MAROEVIĆ, I. (1976.), *Odnos zagrebačke moderne arhitekture prema naslijeđenom prostoru*, „O Zagrebu usput i s razlogom: izbor tekstova o zagrebačkoj arhitekturi i urbanizmu (1970-2005)“, 2007.: 263-272, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb.
- MAROEVIĆ, I. (1999.), *Zagreb njim samim*, Durieux, Zagreb.
- MARUŠEVSKI, O. (1995.), *Nadbiskup Josip Mihailović*, „Zagrebački biskupi i nadbiskupi“ (ur. MIROŠEVIĆ, F.): 475-478, Školska knjiga, Zagreb.
- N.N. (1927.a), *Blagoslov temeljnog kamena malog sjemeništa*, „Katolički list“, 30.VI.1927., 26: 365-366, Zagreb.
- N.N. (1927.b), *Obzor*, 25.VI.1927., Zagreb.
- N.N. (1927.c), *Obzor*, 26.VI.1927., Zagreb.
- N.N. (1927.d), *Svijet*, 9.VII.1927., Zagreb.
- N.N. (1931.a), *Iz nadbiskupskog dječakškog sjemeništa. Posjet N. V. Kralja*, „Katolički list“, 11.VI.1931., 24: 299, Zagreb.
- N.N. (1931.b), *Posveta nove crkve u nadbiskupskom dječakškom sjemeništu*, Katolički list“, 22.X.1931., 43: 526, Zagreb.
- N.N. (1931.c), *Obzor*, 15.X.1931., Zagreb.
- N.N. (1939.), *Pola vijeka hrvatske umjetnosti*, katalog izložbe, Tipografija D.D: Zagreb
- N.N. (1991.) *Arhitekti članovi JAZU*, „Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti“ knjiga 437, ur: GALIĆ, D., HAZU, Zagreb.
- N.N (2004.), *Glas sa Šalate*, časopis Međubiskupijskog dječakškog sjemeništa, god.V., br.1(9), Zagreb.
- ORBAŠLI, A. (2008.), *Architectural Conservation*, Blackwell Science LTD, Oxford.
- PLANIĆ, S. (1932.) *Problemi savremene arhitekture*. Zagreb.
- PLEŠTINA, L. (1993.), *Geneza urbanog prostora na zagrebačkom sjeveru*, „Prostor“ 1: 79-94, Zagreb.
- POTOČNJAK, V. (1939.), *Arhitektura u Hrvatskoj 1888-1938*, „Građevinski vjesnik“ 4-5: 49-80, Zagreb.
- PREMIERL, T. (1976.), *Novo u starom*, „Čovjek i prostor“ 280-281: 12-15
- PREMIERL, T. (1979.), *Traganje za humanom afirmacijom prostora*, „Čovjek i prostor“ 1(310): 16-18, Zagreb.
- PREMIERL, T. (1983.), *Svaka je arhitektura interpolacija*, „Arhitektura“ 184-5: 70-75, Zagreb.

- PREMIERL, T. (1990.), *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata: nova tradicija*. Matica Hrvatska, Zagreb.
- PREMIERL, T. (1996.), *Zaštita moderne i suvremene arhitekture*, „Čovjek i prostor“ 9-10: 66-67, Zagreb.
- PREMIERL, T. (2009.), *Zaštita arhitektonske baštine hrvatske moderne*, „Ivi Maroeviću baštinici u spomen“ (ur. VUJIĆ, Ž., ŠPIKIĆ, M.): 339-346, Zagreb.
- RADOVIĆ-MAHEČIĆ, D. (2007.), *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih*. Školska knjiga, Zagreb.
- RAGUŽ, M. (2010.), *Zakon od 14. listopada 1874. ob ustroju pučkih škola i preparandija za pučko učiteljstvo u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, „Senjski zbornik“ 37: 87-98, Senj.
- SZABO, A. (1995.), *Nadbiskup Juraj Posilović*, „Zagrebački biskupi i nadbiskupi“ (ur. MIROŠEVIĆ, F.): 481-486, Školska knjiga, Zagreb.
- SCHUSTER, F. (1943.), *Treppen aus Stein, Holz und Eisen*. Julius Hoffman Verlag, Stuttgart.
- SZABO, Gj. (1990.), *Stari Zagreb*. Matica Hrvatska, Zagreb.
- ŠANJEK, F. (1995.), *Nadbiskup Antun Bauer*, „Zagrebački biskupi i nadbiskupi“ (ur. MIROŠEVIĆ, F.): 489-493, Školska knjiga, Zagreb.
- ŠKRABALO, I. (1986.), *Jadran film*, „Filmska enciklopedija“ (ur. PETERLIĆ, A.): 598, Jugoslavenski leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb.
- UCHYTIL, A., BARIŠIĆ MARENIĆ, Z., KAHROVIĆ, E. (2000.), *Leksikon arhitekata atlasa hrvatske arhitekture XX. stoljeća* / Andrej Uchytel, Zrinka Barišić Marenić, Emir Kahrović
- VUJASINOVIĆ, B. (2003.), *Povijesni pregled građevinske službe 1770-1918*, „Građevni godišnjak“ [20]03/[20]04: 345-562, Zagreb.

Online izvori

- „Odluka o granicama područja i sjedištima gradskih četvrti“, <http://www1.zagreb.hr/slglasnik.nsf/VPD/6B0E134EFE44A9E6C1257574002EDF0C?OpenDocument>, datum pristupa: 14. kolovoza 2015.

- Internetske stranice Nadbiskupskog dječjačkog sjemeništa,
<<http://www.sjemeniste.hr/index.php/o-nama/povijest.html>>, datum pristupa: 25. rujna 2015.
- Online alat za izračun datuma crkvenih blagdana:
<<http://www.worldtimer.net/Calendar/?y=1934&h=de>> , datum pristupa: 29. rujna 2015.
- Internetske stranice Hrvatskog katoličkog radija, <<http://www.hkr.hr/?sec=4&pid=30>>, datum pristupa: 26. listopada 2015.
- Internetske stranice Američke međunarodne škole u Zagrebu, <<https://www.aisz.hr/about-aisz/history.html>>, datum pristupa: 26. listopada 2015.
- Internetske stranice Poliklinke Medikol, <<http://www.medikol.hr/o-nama/o-nama-povijest-i-razvoj/>>, datum pristupa: 26. listopada 2015.
- Internetske stranice teniskog centra Mala Šalata,
<<http://www.malasalata.hr/kakodonas.html>>, datum pristupa: 26. listopada 2015.
- Internetske stranice DOCOMOMO-a, <<http://www.docomomo.com>>, datum pristupa: 2. studeni 2015.
- Internetske stranice ICCROM-a, <<http://www.iccrom.org/>>, datum pristupa: 2. studeni 2015.
- Internetske stranice ICOMOS-a, <<http://www.icomos.org/en/about-icomos/mission-and-vision/history>>, datum pristupa: 2. studeni 2015.
- Internetske stranice ISC20C-a, <<http://icomos-isc20c.org/>>, datum pristupa: 2. studeni 2015.
- Internetske stranice UNESCO-a, <<http://whc.unesco.org/>>, datum pristupa: 2. studeni 2015.
- Internetske stranice *Atlasa arhitekture*, <<http://www.atlasarhitekture.org/>>, datum pristupa: 5. studeni 2015.
- Internetske stranice portala *pogledaj.to*:
članak objavljen 26. svibnja 2014, <<http://pogledaj.to/arhitektura/arhitektonski-modernizam-u-hrvatskoj-ne-rastace-nacionalnu-arhitekturu/>>, datum pristupa: 5. studeni 2015.
- Internetske stranice projekta *Motel Trogir*, <<http://moteltrogir.tumblr.com/>>, datum pristupa: 5. studeni 2015.